

Handwritten note in the top right corner.

ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

Ա. Զ. Գ. ԿՐՕՆԲ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ԵՌԹՆԵՐՈՐԴ

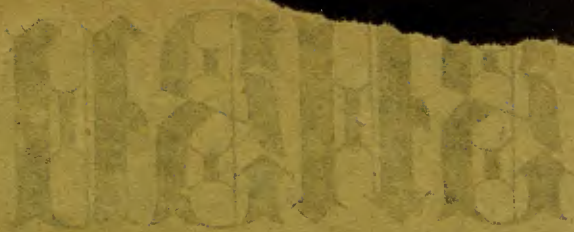
ՏԵՏՐ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1875

Ա. Աղբալի. — Աղբալի Կաթողիկոսական Ինտերն
Բ. Ռոստոմ. — Աղբալի Կաթողիկոսական Առաջին
Գ. Վեդ. — Հոգի Սպիտակ. Ռոստոմ. Ն. Սպիտակա
Դ. Թաթևադարձիկ. —
Ե. Բաճադարձիկ. — Յեղի Ժամ. Գեղարդի
Զ. Այլ և այլ

ՅԱՐՄԱՇ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՍ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

— 1875 —

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

Ա Ղ Թ Ա Մ Ա Բ Ի

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ասիկա երկար ժամանակ վարչութեան առջեւ մը
նացած խնդիրներուն դրեթէ ամենէն ալեւորն է ։ Վեր-
ջին համադումար ժողովներէն մէկը կրօնական քննա-
դատութեան կանոնով այս խնդրոյն հանդամանքները
ձեռք առաւ ճշդելու , եւ կիսով չափ վաւերացուց իրա-
շատուրի կաթուղիկոսութիւնը , եւ կամ , որ նոյն է ,
առանց կանոնական արդեւքի , քաղաքական ատենէ
արդար ելնելու հետեւանքին վրայ հիմնեց վաւերա-
կանութիւնը , եւ որովհետեւ այս խնդրոյն վերաբննու-
նու թիւնը խաչատուրի առ աղգային ժողովը մատուցած

բողոքոյն վրայ առաջարկուած էր անկէ լառ վարչութիւնը , ուստի սա ալ Համագումար եկեղեցական խորովոյն կատարած քննադատութիւնն ու վճիռը հանեց ազգային խորովոյ ատեանը , սա ալ դարձուց առ խառըն խորով վարչութեան : Խնդիրը իրեւ թեմական խնդիր , հարկաւ պէտք էր այս ժողովոյն ներկայանալ եւ լրանալ : Վարչութեան խառն խորովը իր միաձայնութիւնը չըպահանջ այս խնդրոյն վրայ , փաղաքական ժողովոյ մասը խնդրոյն հանդոյցէն ինքզինքը դուրս հանելու համար , Բ. Գռնէն 'ի նպաստ խաչատուրի եկած վճիռը իւր բաժին դործողութեան լրացեալը համարելով , խաչատուրը կաթուղիկոս հրատարակելու վճիռը իրեւ կրօնական , նիւթ կրօնական խորովոյ մասին վրայ թողուց . սա ալ քաղաքականին խառնուելուն վրայ շուարելով , եւ կասկածներու մէջ մնալով , ինքզինքը պրծելու համար քանի մը կերպ հնարքներու գիւմել որոշեց , որ է , կամ դարձեալ Համագումար խորովոյ դիմել , կամ էջմիածնի կաթուղիկոսին յանձնել եւ կամ խաչատուրը երդմնեցունել : Այս երեք կերպ հնարքներուն վրայ զանազան քննադատութիւններ եղան լրագիրներու մէջ , եւ վերջինը բոլորովին այլանդակ համարուելով՝ առաջին երկու կերպերուն եւ մանաւանդ Համագումար եկեղեցական խորովոյ դիմելու հնարքին վրայ հաւանութիւնները ընդարձակուեցան : Լսածնուս նայելով , վերջին վճիռը Համագումար խորովոյ դիմելուն վրայ կայացեր է : Այս երեք հնարքներուն ո՞րն է ամենէն աւելի օրինաւորը , մենք ալ պիտի աշխատինք ցուցնել այս յօդուածով . եւ որովհետեւ , որն որ օրինաւոր է՝ զայն ապացուցանելու համար , բազդատութեամբ իրարմէ ունեցած առաւելութիւննին պիտի ըստորադրենք , եւ մէկն տունելու ատեն երկուքը պիտի հերքեմք , ուստի մեր դրուածն ալ երեքի պիտի բաժնուի , այսինքն նախ՝ պիտի ցոյց տամք , թէ Համագումար խորովոյ դիմելոյ հարկ կայ թէ ոչ . երկրորդ՝ թէ էջմիածնի կաթուղիկոսութեան յանձնելու սլառչաճու-

Թիւն կայ թէ ոչ . երրորդ՝ երդմնեցունելու տեղի կայ
թէ ոչ :

Ա.

Երեք կաթուղիկոսական աթոռոյ , 1863 թուակա-
նին , միանգամայն պրիանալը վերջին Պօղոս Պատրիար-
քը կերպ մը բարիք նկատեց , եւ երեքը մի կաթուղի-
կոսութեան մէջ ամփոփելու համար , Աղթամարի եւ Սը-
սայ աթոռներուն վրայ ելլող խաչատուր եւ Նիկողայոս
եպիսկոպոսներուն վրայ տարածուած բնդհանուր դժ-
գոհութիւնն ու եղելութիւնները 'ի նպատտ իւր նպա-
տակին դործածել ուզեց : Էջմիածնի աթոռոյն կաթու-
ղիկոսն ընտրելու ատեն , Սիսն ու Աղթամարը ժամանակ
մը պահելու եւ կամ բոլորովին բառնալու կամ իրարու
հետ կանոնական յարաբերութեան մէջ դնելու համար
Նիկողայոսն ու խաչատուրը , որ անյապաղ կաթուղիկոսա-
ցած էին , Համագումար յողովոյ մը առջեւ ամբաստա-
նեց եւ անվաւեր հրատարակեց :

Էջմիածնի կաթուղիկոսն ընտրուեցաւ եւ վաւերա-
յաւ . Պօղոս Պատրիարք Սսոյ աթոռոյն վրայ ելլող Նի-
կողայոս եպիսկոպոսը Պօլիս բերել տո՞ւաւ , եւ ինչպէս որ
բնական էր , խնդիրները Էջմիածնի յանձնեց , բայց
չընդունուեցաւ : Պօղոս իւր դիտաւորութեան յաջող-
լէն յուսահատ , թոյլ տուաւ Նիկողայոսին որ երթայ : Աղ-
թամարի խնդիրը ձեռք առնելը տակաւին շատ հեռի
էր , որովհետեւ նախորդ կաթուղիկոսի բռնական մա-
հուան վրայ խաչատրոյ հանգիստը արդէն բոլորովին իը-
ռոված էր , եւ հասարակաց գուշակութիւնը կասկած
անդամ չէր տար , թէ խաչատուր կրնայ եղեւնական
ատեաններէ անբասիր դուրս գալ : Երկուսն Մկրտիչ
եպիսկոպոս իւր պատրիարքութեան տուալին օրերուն
կիլիկիոյ թեմականաց ստոյգ կամ անստոյգ թախան-
ձանքներուն վրայ , Նիկողայոսը վերստին Պօլիս բերել

տուաւ , եւ խնդրոյն կարեւորութիւնը մեծցունելու համար ազգային ժողովոյ դիմեց : Իսկ սա բաւական երկար վիճաբանելէն ետքը , վերջապէս Նիկողայոսին տեղ ուրիշ մը կիլիկեցւոց ընտրել տալու համար՝ Ընտրութեան Գաղատիոյ , Վաւերացոյն Երբոնի սիղրունքի մը համեմատ , Էջմիածնի թեմական եպիսկոպոս մը , Մկրտիչ եպիսկոպոս Գաղատիոյ , դաւառին մէջ , չդիտեմք ի՞նչ սէսակ ընտրութեան մը համեմատյն կաթուղիկոս հրատարակուեցաւ :

Կիլիկիոյ կաթուղիկոսութիւնը այսպէս կարգադրուած համարուելով , Աղթամարայ խնդիրն ձեռք առնելու կարգն եկած էր , բայց մեր ազգային գործողութեան մէջ բնական եղած դանդաղութիւններ կարատեն երեսի վրայ այս խնդիրը թողլէ յետոյ , խաչատուրի բողոքոյն համար ազգային ժողովը խնդիրը Համագումար ժողովոյ-ձեց , որպէս զի սա խնդիրը մանրամասնօրէն քննադատելով , իւր վճիռը բերէ ընդհանուր ժողովին , Համագումար Ժողովը , խնդիրը իր յարակից ուրիշ պարագայներէն զատելով , կրօնականը միայն ձեռք առաւ : Վննութիւններն եղան Աղթամարէն եկած զանազան թղթերու վրայ , որոնք ծաղր շարժելու չափ հակասական էին , եւ կը հաստատէին թէ կամակից է խաչատուր իւր նախորդին սպանման , եւ թէ կամակից չէ : Այս կողմանէ խաչատուրը ճանչնալու պէտք եղած փաստերը բաւական չըլլալով , Համագումար ժողովը կառավարութեան քննութեանց արգիւնքին սպասել որոշեց . իսկ թէ խաչատուրի կաթուղիկոսութիւնը եկեղեցական իրաւասութեամբ ի՞նչ կերպարանք ունի , ասիկա որոշելու համար օծութեան եւ ձեռնադրութեան եղելութիւնները քննեց , եւ վճռեց՝ թէ խաչատուր այսօր Աղթամարէ Վաւերացոյն Երբոնի սիղրունքի մէջ է թէ օխալ է այս վճիռը , սա էր Համագումար ժողովոյն փաստը . խաչատուր իւր նախորդին հրաժարման վրայ հաւանութեամբ թեմական եպիսկոպոսներուն եւ ժողովրդեան կաթուղիկոս ընտրուելու եւ օծուելու է , քանի որ ասոնց հաւանութիւնը , նաեւ յետ սպանման

նախորդին , կըշարունակէ , վաւերական կաթողիկոս է : Այս փաստը եկեղեցական իրաւաբանութեան յարմար էր , զի եթէ հերքելի ըլլար ասիկա , Պատրիարքարանի վիճաբանութիւնը կըդադրէր խաչատուրի հետ , եւ կըմնար շարունակել թեմականաց հետ . եթէ թեմականք իրենց նախաւոր հաւանութիւնը յետս կոչէին մինչեւ հիմայ , խաչատուրը պարտաւոր կըլլայ առաջի Պատրիարքարանի իւր թեմականաց հետ դատուելու , եւ անկէ վճիռն առնելու : Սակայն այս վերջին թէութիւնը մինչեւ այսօր տեղի ունեցած չէ , մանաւանդ թէ խաչատուրի հետ բոլոր իւր թեմականք ոչ միայն խաչատուրի արժանեաց համար կըգոչեն , այլ եւ ասոր նախորդին եպեղծի ընթացից վրայ հրաժարական տղահանջած եւ անոր տեղ բռնի ղխաչատուր նստեցուցած ըլլալու յանցանքը իրենց վրայ կառնեն : Յանցանք ըսինք , որովհետեւ առանց կանխաւ հաւանութեան Պատրիարքարանի , նախորդը հրաժարեցունել եւ խաչատուրը նստեցունել յանցանք էր , եւ ասոր համար խաչատուրի կաթողիկոսութիւնը թէպէտ եւ աւելի չէ , բայց աւելի է . այսինքն այս օրոպէն Պատրիարքարանի հետ ունեցած վաղեմի յարաբերութեան կանոնը պահուած չէ : Աւելի եւ աւելի բաւերը կըշփոթեն շատերը , բայց շատ տարբեր են իրարմէ . օրինակի համար , ըստ մտաց Հոյաստանեայց եկեղեցւոյ , որ վճռած է թէ ամեն խորհուրդ քահանայն կը մատակարարէ , սարկաւադի մը մկրտութիւն կատարելը աւելի է , բայց կատարուած մկրտութիւնը աւելի չէ . այսինքն , եկեղեցական ժողով մը չկրնար վճռել թէ սարկաւադին մկրտածը վերստին պէտք է մկրտել :

Համագումար ժողովը իւր այս վճիռն ազգային ժողովոյ ատեանն հանեց , բայց սաստիկ քննադատուեցաւ թէ ինչու նախկին Համագումար ժողովոյ վճիռը սուտ կամ սխալ կելլէ այս վերջինին մէջ : Բայց իրաւունք չէր . զի եթէ չէր սպասեր՝ որ նախկին Համագումար ժողովոյն վճռոյն վրայ փոփոխութիւն ըլլար , ի՞նչ

չու վերստին անոր դիմելու յօռի շրջանն ըրաւ : Վերջին Համագումարը առաջինին վճիռը անզօր երևեցուց՝ ապացուցանելով՝ թէ աճապարանօք վճիռն արձակուած էր :

Այդպիսի յօղովը համոզուեցաւ վերջին Համագումարի վճռոյն , և կամ գոնէ յետ այնչափ ժամանակի իմացաւ՝ թէ այսպիսի խնդիրներ , իբրև թեմական , վարչութեան խառն յօղովոյ կը պատկանի , անոր դարձուց : Ուրեմն խառն յօղովը դարձեալ Համագումար յօղովոյ դիմելու բնաւ հարկ չունի , մինչև որ կողմէ մը Համագումարի վճիռը ջնջելու հզօր առարկութիւններ երևան չդնեն : Եթէ խառն յօղովը ինք իւր դիւանին մէջ այս տեսակ առարկութիւն մը պատրաստած է , ապոր ալ ըսելիք չկայ : Համագումարը այս առարկութիւնը լսելէ ուրիշ բնաւ գործ չկրնար ունենալ :

Բ.

Սահմանադրութեան յօդուածը կը պարտաւորէ՝ որ եկեղեցական դժուարին խնդրոց մէջ Էջմիածնի մայր Աթոռոյն դիմենք . ասիկա եկեղեցական ուղղութիւն մ'է , և սահեւ պարտք է : Աղթամարի խնդրոյն բարեկամ չեղողներ այս խնդիրը տեղէ տեղ փոխադրելէ յետոյ՝ Էջմիածնի դիմել առարկած են : Մենք ալ այս ուղղութիւնը կը սիրենք , և սոյս խնդրոյն ծագած օրերուն՝ Յուսոյ չորրորդ տարւոյ հատորին մէջ , յերես 99—102 , առաջարկեցինք զայս , պատմական եղելու թիւններ յիշեցունելով . սակայն այսօր ժամանակն անցած է այս հնարքին : Էջմիածին Դոմէ Թեմականայն յիշել խնդրոց ըսած է պարբերաբար . սա ալ Աղթամարցւոյ խորհրէն առաջ Էջմիածնի անորոշ հրամանին վրայ կիլիկեցւոյցը առանց Էջմիածնի քննութեան և հաւանութեան բան ձգելու , լմնցուց : Հիմայ ի՞նչ կը մնայ ընել մայր Աթոռոյ դիմել , բայց ո՞չ ապագէն սա հարցումը

սլիտի գայ անկէց՝ թէ ի՞նչ զօրաւոր պատճառ կայ նոյն
 և նման խնդիրներէն մէկուն համար մայր Աթոռոյ գի-
 մելու և միւսոյն համար ինքնօրէն գործելու : Այս
 հարցման պատասխանը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ ամբաս-
 տանել զընդհանուր ժողովը առաջի մայր Աթոռոյ , զայն
 միայն մեղապարտ ցուցնելով՝ թէ առանց՝ եկեղեցականաց
 հաւանութեան ինքնիրեն գործեց : Կրնա՞յ համարձա-
 կիլ այս ամբաստանութիւնն ընելու Համագումար ժողո-
 վը , եթէ այո՛ , ըսելիք չունինք . Բայց հետեւանք կ'ըլլայ
 Կիլիկիոյ աթոռոյն խնդրո՞ւ աւելի յառաջ մայր Աթոռոյ
 տալ , և ապա Աղթամարինը :

Ընդհանուր ժողովը հեռատեսութիւն ըրաւ , երբոր
 վերջին օրերս Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի վրայ ծա-
 գած խնդիր մը , մինչև նոյն Աթոռոյ կաթողիկոսին
 հրաժարականին վրայ գործ ընելու ծայրագոյն խնդիր
 մը վարչութեան խառն ժողովոյ գարձուց , Ասիկա լուե-
 լեայն խոստովանութիւնն էր և յետոյ պահանջումն իւր
 անցեալ ձեռներկցութեանը : Ուրեմն ի՞նչ հարկ կայ
 խառն ժողովոյ վարանելու : — Ոչ ինչ , խառն ժողովը
 Կիլիկիոյ կաթողիկոսին հրաժարականը ընդունելէ ետ-
 քը , պէտք է ուրիշ մ'ընտրել տայ գաւառի թեմական
 ժողովոյն և վաւերացունել . Մկրտիչն ալ մայր Աթոռոյ
 հրամանին յանձնել : Այս ընելէն ետքը միայն իրաւունք
 է Աղթամարցւոց խնդիրն ալ մայր Աթոռոյ տալ , եթէ
 ո՛չ , բնաւ որ և է պաշտօնութեան օրէնք չը ներէր՝
 որ խաչատուրի կամ Աղթամարցւոց գործը այսօր մայր
 Աթոռն երթայ :

Ընթերցողը կը զարմանայ՝ թէ ի՞նչպէս՝ վճռաբար
 կ'ըսենք՝ թէ Մկրտիչը մայր Աթոռոյ հրամանին յանձնե-
 լու է : Բայց զարմանալն աւելորդ է . որովհետեւ ասկէ
 ուրիշ հնարք չկայ , այս երկու խնդիրներն ալ լուծելու ,
 այսինքն Կիլիկիոյ թեմականաց ընդհանուր և արդար
 տրտունջը լսելով Մկրտիչը իւր տեղէն հեռացնելու և
 Աղթամարցւոց թախանձանքին վրայ խաչատուրը իրենց
 տալու :

Աղգային ժողովը Կիլիկիոյ խնդիրը վարչութեան

յանձնելու հետ աւելի յօժարութիւն յայտնած է Մկրտչի հրաժարականը ընդունելու, կամ աւելի ճիշդն ըսելով՝ երբոր Մկրտչի առաջարկած պայմանները բոլորովին տնընդունելի վճռեց, լռելեայն վճռեց՝ թէ հրաժարականն ալ կ'ընդունի, զի Մկրտչի իւր կաթուղիկոսութիւնը բացարձակապէս այն պայմաններուն հետ ամրապնդած եւ և ընդհանուր թողութիւն սրտմտութեամբ հերքեց։ Վարչութեան խառն խորովն ալ հարկաւ ընդհանուր թողութիւն վճռոյն համեմատ Մկրտչի կաթուղիկոսի հրաժարականը պիտի ընդունի, բայց գիտելու կէտըն է՝ թէ արդեօք Մկրտչի տուածը իբրեւ բուն և օրինաւոր և կամակար հրաժարող կաթուղիկոսի հրաժարական պիտի ընդունի, թէ արհարհար ապրիւնաւոր կոլեկտիւն, ի՞նչ իբրեւ օրինաւոր կաթուղիկոսի հրաժարական պիտի ընդունի, եկեղեցական աւանդութիւնները և կանոնները ուրիշ բան չեն ներքը ընել՝ բայց եթէ տեղապահ մը կարգել և կաթուղիկոսութեան գործողութիւնը երկուքի բաժնելով՝ բացարձակապէս հոգեւորական գործողութիւնները Մկրտչի վրայ թողուլ վարչականներն ալ տեղապահին, և օրպէս զի այս բաժանումը վրդովմունք չհանէ թեմին մէջ, կամ, պայմաններու անյաշտողութեան, և ոչ թէ անկարութեան համար հրաժարուող կաթուղիկոսին և տեղապահին մէջ ինչպէս որ ընական է, կռիւներ ծագելով եկեղեցւոյ գայթակղութիւն մը չպատահի, վարչութիւնը պիտի պարտաւորի որսչել՝ որ հրաժարեալ կաթուղիկոսը, ամենայն հաւանականութեամբ, յերտապէմ տեղափոխուի, իրեն վրայ մնալով ձեռնադրութիւն և միւսոնի օրհնութիւն կատարելու գործողութիւնները, բայց ս'ի՜նչ արդեօք՝ որ հիմակուքնէ չկասկածոր՝ թէ Մկրտչի և անոր համախոհներուն բուն նպատակն ալ այս եղրակացութեան հասնել էր, անտեղի պայմաններուն հերքեալ հրաժարական քչելէն՝ միթէ ասկէ ուրիշ հետեւութիւն կարելի՞ է հանել։

Եթէ Մկրտչի հրաժարականը պիտի ընդունուի իբրեւ արդէն իսկ ապրիւնաւոր կաթուղիկոսի հրաժարա-

կան, ուրիշ հնարք չկայ, եթէ ոչ մայր Աթոռոյ հրամանին յանձնել: Բայց եթէ ինչո՞ւ առաջին թէութեան մէջ մայր Աթոռոյ դիմելու ենք, իսկ երկրորդին ո՛չ: Վասն զի առաջին գործողութիւնները լոկ բարեկարգական են Նշմիածնէ անկախ թեմի մը համար, իսկ երկրորդը, արդէն Նշմիածնի դէմ ըմբոստ մը իւր օրինաւոր իշխանութեան ձեռքը տալ է: Եթէ այս ալ անտեղի կը դառնն չափէն աւելի խղճահարները, ահաւասիկ ուրիշ կերպ մ'ալ. — Մկրտիչը հրաժարեցունել առանց բնաւ իւր պաշտօնէն բան մը թողելու վրան: Բայց ասոր համարձակելու համար, վճիռ մը պէտք է յոյց տալ յիրաւասութենէ եկեղեցւոյ՝ թէ կարելի՞ է արդեօք այդ բանը:

Եթէ այս դժուարութեանց տեղի չտալ կուզէ վարչութիւնը, ուրեմն պատշաճ չէ՝ որ Աղթամարցւոյ խընդիրն ալ մայր Աթոռն երթայ:

Գ.

Աղթամարցւոյ խնդիրը Նշմիածնի մայր Աթոռոյ յանձնելու համար՝ պէտք է սա երկու նշանները կենան վրան. մէկ մը՝ թէ եկեղեցական ծանր խնդիր է արդեօք ասիկա, զոր լուծելու համար՝ Տաճկաստանի հոգևոր հեղինակութիւնները պէտք ունենան վերին իշխանութեան մը օգնութեան դիմելու. և երկրորդ՝ թէ արդեօք մայր Աթոռոյ և Աղթամարի իրարու հետ ունեցած պատմական յարաբերութիւնները մայր Աթոռոյ միջամտութիւնը կը բերե՞ն այս դիպուածին վրայ: Երբոր այս երկու նշաններէն մէկը կենայ հետազօտելի խնդրոյն վրայ՝ տարակոյս չկայ՝ թէ մայր Աթոռոյ ապաստանելու հարկ կայ. քննենք՝ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է առաջինը:

Աղթամարի Պետրոս կաթողիկոս այնչափ գայթակհութիւններ կը հանէ իւր թեմի ժողովրդեան մէջ, որ

մինչև կը պարտաւորի իւր թեմի յոյժ ընդհանուր և օրինաւոր բաղմութեան ձայնով ճնշուի՛լ որ հրաժարի ։ Խաչատուր կանցնի տեղը , Պետրոս ըռնամահ կ'ազաննուի ։ Կառավարութիւնը և ամեն լսող կասկած կ'ընէ՝ թէ եղեռնագործութեան գոնէ անուղղակի մասնակցութիւն մ' ունեցած է ։ Խաչատուր և անոր հետ Ալլթա մարցի միաբաններէն ոմանք կը ձերբակալուին , ոստիկանութեան քննութիւններէ կանցնին , և մինչև այսօր յայտնադոյն վճիռ մը չեղլէր՝ թէ Խաչատուր անմեղ է կամ չէ ։ Ռստիկանութիւնը վերջապէս յուսահատած կը վճռէ՝ թէ քննելի յանցանքին բանալիները , այն է ուղղակի սպանանող չարագործները մինչև չգտնուին , Խաչատուր ո՛չ անմեղ է և ո՛չ մեղապարտ ։ Վերջերն ալ կը հրատարակէ՝ թէ չարագործները մեռած են , և այսուհետև բան մը ստուգել կարելի չէ ։ Հեռաւապէս Խաչատուրի վրայ մեղապարտութիւն մը հաստատելն ալ անհնարին է ։ Ահաւասիկ այս անստուգութենէ՝ դուրս ելլելն է բուն խնդիրը . բայց ստիկայ ոչ եկեղեցական եղելութեան մը տնտեսութիւն է և ոչ կրօնականիւթոյ մը վրայ մայր Աթոռէ ուրբէն սպասելու երկմտութեան դիպումը ։ Այլ Խաչատուրի ներքին դիտակցութիւնը երևան հանելու խնդիր , ի՞նչ պէտք է ընել . մայր Աթոռոյ յանձնելով՝ Խաչատուրին խղճին վըրայ անկէ վկայութիւն լսել , բայց ո՞վ է ըսեր՝ թէ մայր Աթոռը ծածկադէտ է ։ Ռստիկանութեան՝ Խաչատուրի օձիքը թող տալու պէս , եկեղեցին ալ այս գուղանիքը երևան հանելն անկարելի է բտելով՝ թոյլ տալ . — կարելի բան չէ — , Ուրեմն մէկ բան մը կայ միայն ընելու . Երազեցաւել ղխաչատուր , կամ ղինքը իւր խղճին հանդերձ Աստուծոյ տալ՝ որ դատէ ղինքը իւր աստուածային անսխալ ծածկադիտութեամբ ։ Եկեղեցաւիւններէն ոմանք զայս առաջարկէր են , իսկ Լիւթ թերթի խմբագիր եկեղեցականը հերքում գրած է , քանի մը թարգմանուած արամաբանութիւններու մէջ երդման անտեղութիւնը հաստատելու համար դրուած երաւանք մը օրինակը ընդօրինակելով , — Կ'եւէ՛ ի՛նչ ըսած

է Լոյս, (երբման) ուսումը արհեստ Զարք երբման նշանակութիւնը թոր արհեստին մէջ լին կըսուի ընթացիկ, որ այս աստիճանն կարեւորութիւնն ունի — Բայց կ'երեւի՝ թէ Լուսոյ խմբագիրը եկեղեցականներու երդմանն նշանակութիւնը չէ կարգացած Պօղոսի թղթոց մէջ, և անոր համար է՝ որ բնաւ կատարութիւնն չէ տուած ։ Պօղոս կը գրէ առ Երրայեցիս ։ Ապաւին մարդիկ որ ինչ 'ի վեր է Կան զննեալն, յայն երբման, և ամենայն հաշիւաւորութեան նոցա վնաս 'ի հասարակութեան, երբման է ։ որով աստիճան ևս կ'ոսկոյցաւ Աստուծոյ ցաւոյ անէլ ժամանակն արհեստ երբման զհասարակութեան խորհրդոյն խորոյ, միջնորդեաց երբման ։ Գլ. 2. 16—17. Մարդիկ ծանր հարկի մէջ սովորութիւն ունին երդնոյ, իրենցմէ վեր բաներու՝ Աստուծոյ և աստուածային իրաց՝ վրայ ։ Աստուած անգամ մարդկային այս սովորութեան համեմատ աւետեաց ժառանգորդներուն տուած խոստումը երդմամբ վաւերացուց ։ Արդեօք Աստուծոյ բարի կամ չար ըլլալուն վրայ մարդիկ վարանած ունին, որ մարդոց առջև երդումն կուտայ ։ Այս վարանումը կրնայ անցնիլ Լուսոյ խմբագրի մօտէն ։ Ուրեմն երդումն առաջարկող եկեղեցականք երդման նշանակութիւնը դիտնալով առաջարկած են, երդումն ըսելով՝ լեզուաֆարսերուն առանց պատճառի և թեթեւ իրաց վրայ երդնուլը չեն հասկցած, և Նեապոլսեցի իմաստասիրին երկառածին վրայ շատոնց տեղիկութիւն ունենին ։ Այս առթիւ պարտք կը համարինք յիշեցունել Լուսոյ եկեղեցական խմբագրին՝ թէ միայն Մովսիսականք և Տաճիկք չեն որ կ'երդնուն, այլ Պօղոս առաքելոյն ըսածին սէս, ամենայն մարդիկ, և ընդհանոր մարկութեան հետ փրկատնեայք, երդմամբ մտած ենք ամենքս ալ ըրիստոնէական ընկերութեան մէջ, և երբ ամեն օր փառք 'ի Բարձրանս և Հաւատարմ կարգաւորատեն երկու ձեռաց ափերը իրար կը բերէ Լուսոյ խմբագիրը, Նեապոլսեցի իմաստասիրին երկայրարանութեան հակառակ, երդումն կ'ընէ, զի այս ձևը, ըստ սուրբ Գրոց երդման ձևն է ։ Պսակի ատեն իրարու հաւատարմութիւն խոստացող ամուսինք ալ խաչի և սեղանոյ վրայ կ'երդնուն ։

Գալով երդումն առաջարկողներուն բուն դիտաւո-
րութեան, ասոնք՝ խաչատուրին վրայ բարի կամ չար
ըլլալու վարանում մը չունին, և ոչ ալ մտքերնէն ան-
դամ կանցունեն՝ թէ խաչատուր երդման կարեւորու-
թիւն կուտայ՝ թէ չտար. Այլ իրենց անդիտելի եղած
այսպիսի ծանր իրաց դատաստանը խաչատուրի բերնո-
վըն ահաւոր և անխաբ Աստուծոյ դատաստանին յանձնել
կուզեն, և խաչատուրի վստահելին ոչ թէ անոր ան-
ձին է, այլ իրենց դաւանած և պաշտած Աստուծոյ
ճշմարտութեան և արդարութեան:

Իսկ թէ ինչ վիճակի մէջ է երկրորդ նշանը, այսին-
քըն թէ Աղթամարի մայր Աթոռոյ հետ ունեցած պատ-
մական յարաբերութիւնը այս խնդիրը կրնայ յիշմիա-
ծին տանիլ: Աղթամար յարաբերութիւն և դաշինք ու-
նեցած է մայր Աթոռոյ հետ. բայց ասիկա աթոռի յա-
րաբերութեան խնդիր չէ, այլ խաչատուրի մեղապար-
տութեան կամ ոչ մեղապարտութեան խնդիր. Այլ է
Աղթամարցոց մայր Աթոռոյ հետ ըրած հին դաշինք
մը չպահելու յանցանքը, այլ է Պետրոս կաթողիկո-
սի հրաժարականին վրայ, առանց գիտութեան Պա-
տրիարքարանի, խաչատուրին կաթողիկոս ընտրուելու
և օծուելու յանցանքը, և այլ է Պետրոսի սպանման
խաչատուրոյ մասնակից ըլլալու կամ չըլլալու յանցանքը:
Այս վերջինը երդումը միայն կրնայ լուծել, և ոչ այլ
ինչ, և խառն խողովոյն առջև ծանրացածն ալ սոյս է:
Իսկ առաջինները լուծելու համար առաջ նիւնիկիայէն
սկսելու է:

Յօդուածիս վերջը սա ալ չմոռնանք գուրցելու՝ թէ 500
ոսկւոյ հռչակաւոր խնդիրը՝ բնաւ մեր հետադադու-
թեան ներքեւ չառնիք: Վարչութիւնը Ալեքսանդր
Բրիգորիս անուն վարդապետին յանցանքին ինչ ներդու-
թիւն որ ըրաւ, կ'ընէ և պիտի ընէ, խաչատուրին տա-
սըն անդամ անկէ աւելի պարտաւոր է ընելու:

ՌՈՒՍԻԱ. ԵՒ ԱՆԳՂԻԱ.

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻՈՅ ՄԷՔ

Մեծութիւնը շատ հոգեր կունենայ. ճշմարտութիւն է առ թէ՛ ժողովրդոց և թէ՛ մասնաւոր մարդոց համար ալ: Սնդղիւի, եւրոպական հզօր աղդ մը, քսան տարիէ 'ի վեր է՝ որ արտաքին ամեն խռովութիւններէ զինքը պահել և միայն իւր ժողովրդոց նիւթական և մտաւորական յառաջագիմութեան պարապել կուզէ, և կը ջանայ որ իւր քաղաքական յարաբերութեան մէջ զինքը անհանգիստ ընող արտաքին պատճառներ երեւան չելլեն. սակայն գէպքերը բռնի զինքը վաճառականական դործոց զբաղեցնելէ ետ կեցունելով, կստիպեն՝ որ թէ ոչ զէնքով, գոնէ քաղաքագիտութեամբ իւր մեծութեան վրայ եկած սպառնալիքէն զինքը ազատէ:

Ռուսիոյ՝ կեդրոնական Ասիայի մէջ բրած զինուորական յառաջագիմութիւնները այսօր զՍնդղիւի մտահոգութեան մէջ ձգած են: Ատեն մը Ասիոյ հիւսիսային կողմը՝ Ռուսիոյ կալուածներն էին, և Հնդկաստանի մէջ ալ բրիտանական կալուածները. մէջ տեղն ալ ընդարձակ և անկախ պետութիւններ կային. Սնդղիւի կը կարծէր՝ թէ իւր ասիական իշխանութեան դրսէն ալ բնաւ վտանգ մը չկայ. Բայց խիվսյի արշաւանքէն և գրաւումէն 'ի վեր, Ռուսիա Հնդկաստանի շատ մօտեցաւ, հեռաւորութեան միջոցը երկու հարիւր մղոն միայն է այսօր, և ո՞վ կ'երաշխաւորէ՝ թէ Ռուսիա իւր հիմա

կուան սահմաններէն անդին պիտի չանցնի : Արդեօք Ռուսիոյ Արևելքի մէջ ըրած զինուորական յառաջադիմութիւնները Անգղիացւոց Հնդկաստանի ասպհովութիւնը չե՞ն վտանգեր , և բրիտանական կառավարութեան վրաս չի՞ հասնիր : Անգղիա միշտ աչք պիտի գցէ՞ Ռուսաց յառաջ խաղաղուն վրայ , թէ մօտ ժամանակներս յառաջադիմութիւնը գաղթեցունելու պիտի ելլէ :

Ասոնք ծանր խնդիրներն են , և ինչպէս յայտնի է , Անգղիոյ ամենամեծ շահերուն հետ առնչութիւն ունին : Այս խնդիրները բաւական ատենէ 'ի վեր Անգղիոյ հասարակութեան և լրագրաց ջերմ վիճարանութեանց առարկայ եղած են :

Վերջին ատեններս Հենրիկոս Ռաուլինսընի հըրատարակած Անգլիա և Ռուսիա Արևելք մէջ անուն գիրքը ալ աւելի գրաւեց Անգղիոյ ազգին ուշադրութիւնը՝ կեդրոնական Ասիոյ խնդրոյն վրայ : Ռաուլինսըն՝ ասկէ յառաջ Պարսկաստանի արքունեաց քով լիազօր պաշտօնեայ էր : Խիստ նշանաւոր և հանձարեղ դեսպանագէտ և աշխարհագէտ մ'ըլլալով՝ Արևելքի մէջ Անգղիոյ և Ռուսիոյ իրարու դէմ ունեցած գիրքը լաւ քննած է , իւր գիրքը նոր գիտողութիւններ կը պարունակէ , և Արևելքի խնդրոյն խորը թափանցելու ուզողներուն առձեռն գիրք մը կրնայ համարուիլ : Անգղիական թերթերըն այս գրոց քանի մի գլուխները հրատարակեցին , ցուցնելու համար՝ թէ ի՞նչ որ Ռաուլինսըն՝ Ասիոյ մէջ Ռուսաց ընելիք զինուորական շարժմանց համար պաշտօնեայ է , անոնք իրականաւոր սկսած են : Ռաուլինսընի գրոց՝ և զրակացութիւնն առ է՝ որ եթէ Ռուսիա քիչ մ'ալ մտնենայ Հնդկաստանի , պէտք է որ Անգղիա ալ քայլ մը յառաջ ելլայ , թէ և ասով Ռուսիոյ հետ բարեկամութիւնը բոլորովին կորսնցնելու կասկած ալ ելլէ :

Մենք ալ որչափ որ կրցեր եմք քաղել Եւրոպական թերթերէն , պիտի գրեմք՝ ցուցնելու համար՝ թէ Անգղիա և Ռուսիա կեդրոնական Ասիոյ մէջ իրարու դէմ ի՞նչ գիրք ունին :

Ա.

Նախ և յառաջ համառօտ մը ստորագրենք երեսուն տարեէ 'ի վեր Անգղիոյ և Ռուսիոյ կեդրոնական Ասիոյ մէջ խաղցած դերերը :

Եթէ ուշադրութեամբ աշխարհացոյց տախտակի մը վրայ նայինք, լաւ պիտի իմանանք այս երկու իշխանութեանց Ասիոյ մէջ ունեցած դերքը : Շատ պատերազմերէ վերջը՝ որք խիստ քիչ անգամ ապարդիւն եղած են, և մանաւանդ 1873 ին, Խիվայի դրաւումէն 'ի վեր, Ռուսք թուրքաստանի մեծ մասին տիրած և իրենց իշխանութիւնը դրեթէ մինչև Աֆղանստանի հարաւային սահմանադրուիւնը տարածած են : Իսկ Անգղիացիք՝ Բանճապի թագաւորութիւնը Հընդկաստանի իրենց ընդարձակ կայսրութեան հետ միացնելէն 'ի վեր, մինչև Աֆղանստանի արեւելեան սահմանադրուիւնը հասած են : Մէկ խօսքով, Աֆղանստան, որոյ գլուխը Ռուսք, և աջ կողմը Անգղիացիք են, այս երկու ժողովրդոց տփական կալուածներն իրարմէ րաժնող անկախ երկլըն է : Աֆղանստան դրեթէ կողմնակի երկու հարկը մղոն քառակուսի երկիր մ' է. ըսել է՝ թէ երկու կառավարութեանց բանակներուն մէջ եղած հեռաւորութեան միջոցը խիստ քիչ է :

Ռուսք Ասիոյ հարաւային — արեւելեան՝ և Անգղիացիք հիւսիսային — արեւմտեան կողմը սկսած են յառաջ խաղալ : Գարէ մ' 'ի վեր Անգղիացիք շարունակ կաշխատին Հնդկաստանի վրայ իրենց ընդարձակ իշխանութիւնն ալ աւելի տարածել : Իսկ Ռուսք հաւելը յիստուն տարի և թերեւ աւելի յառաջ սկսած են կեդրոնական Ասիոյ մէջ աշխարհակալութիւն ընել : Կը կարծուի՝ որ 1700 էն 'ի վեր, Խիվայի խանը Ռուսիոյ հպատակութիւն կը խոստանար, և այս դարուս սկիզբէն, Ռուսիոյ կառավարութիւնը՝ թուրքաստանի և

մինչև Պուխարայի և Խոքանտի մէջ իւր իշխանութիւնը հաստատելու միջոցները կը փնտռէր՝ վաճառականներն և կարաւանները բարձարոս կառավարութեանց դէմ՝ պաշտպանելու համար : Ռուսիոյ՝ Հնդկաստանի ուղղութեամբ ըրած ղինուորական յառաջադիմութիւնները զԱնդղիա անհանդստութեան և մտատանջութեան մէջ ձգած են : 1838 ին , Հնդկաց առաջին պաշտօնեայն և փոխարքայն , և Բալմէրսթըն և Աուքլէնտ Լորտերը Աֆղանստան զորաց բանակ մը ղրկեցին , կարծելով՝ թէ Աֆղանստան Ռուսաց զաշնակցութիւնն և իշխանութիւնը պիտի մերժէ և նոցա ստպատակութեանց և արշաւանաց դէմ Հնդկաստանի ամուր պարիսպը պիտի ըլլայ : Առջի բերան որպէս թէ Անդղիացիք իրենց ձեռնարկութեան մէջ յաջողեցան . բայց 1842 ին , Աֆղանք չորս տարի Անդղիացւոց վեր 'ի վերոյ հպատակելէ վերջը՝ ապստամբեցան , և իրենց երկրին մէջէն Անդղիացի զօրաց մէկ մասը վանեցեն և միւս մասն ալ կոտորեցին : Այս մեծ հարուածը երկայն ատեն Արեւելքի մէջ բրիտանական իշխանութիւնը տկարացուց :

Անդղիա անմիջապէս վրէժ առնուլ չուղեց . առելի լաւ և օգտակար սեպեց՝ որ իւր իշխանութիւնը Հնդկաստանի մէջ տարածէ , ուր Հնդկաստանցի իշխաններ՝ Աֆղանաց յաղթութենէն քաջալերեալ , առաջին անկախութիւննին վերստին ձեռք ձգելու հետամուտ էին : 1857 ին , հակառակ Հնդկաստանի զարհուրելի ապստամբութեան , այսօր Անդղիոյ կառավարութիւնն իւր նպատակին հասած է . որովհետեւ Ուտ , Բեկու , Սինտ և Հնդկաստանի փոքրիկ պետութիւնները իշխանութիւննին կորուսած և Անդղիոյ հպատակած են . Բանճալի անկախ , հզօր և ընդարձակ թագաւորութիւնը՝ որ իւր բազմաթիւ և կոնսնաւոր զորքերով մեծ և տեւական վտանգ կապառնար բրիտանական կառավարութեան , Անդղիական — Հնդկաստանի կայսրութեան հպատակեցաւ , որոյ հիւսիսային — արեւմտեան սահմանափութը մինչև Աֆղանստան կը տարածուի : Անդղիոյ կառավարութիւնը Հնդկաստանի կայսրութեան բա-

նակները կանոնաւորեց և զօրքերը շատցուց. նոր
ճանքայներ և երկաթուղիներ շինեց Հնդկաստանի ամե-
նէն բազմամարդ և վաճառաշահ քաղաքներուն մէջ
տեղ. որով՝ եթէ նոր ապստամբութիւն մը ծագի՝ պի-
տի կարենայ խնդին զօրք զրկել ապստամբած դաւառ-
ները :

Անգղիա՝ Աֆղանստանէ կրած հարուածէն ՚ի վեր,
Հնդկաստանի ներքին դժոճոց դաւաճ է : Գրեթէ բա-
ցարձակ կերպով յարձակողական քաղաքականութիւնը
մէկ կողմ թողած՝ դրացի կառավարութեանց հետ դեռ
պանագիտական յարաբերութիւններ կը հաստատէ.
վերջապէս, Անգղիա Հնդկաստանէն դուրս արշաւանք,
պատերազմ և աշխարհակալութիւն ընելէ բոլորովին ետ
կեցած է :

Բ.

Վերջին տարիներս, Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը
ալ աւելի յարձակողական դերք բռնեց : Ռուսիոյ բա-
նակները զարհուրելի զօրութեամբ չարունակ թուր-
քաստան կամ Ասիոյ հարաւային — արեւելք կ'արշաւեն :
Այս տեղ համառօտ մը Ռուսիոյ զինուոր յաղթու-
թիւններն և աշխարհակալութիւնները յիշեմք :

1886 ին, Ռուսիա՝ Սեաւ և Կասպից ծովերուն մէջ
տեղ զանուած կովկասեան գաւառները իւր իշխանու-
թեան տակ նուաճելէ վերջը՝ այլ ևս այն գաւառներէն
երկիւղ չունենալով՝ համարձակ դէպ ՚ի կեդրոնական
Ասիա արշաւեց, և նախ թուրքաստանի տիրել ուղեց.
Թուրքաստան՝ որ թաթարստան ալ կը կոչուի, ընդար-
ձակ երկիր մ'է. սահմանն է արեւմուտքէն Կասպից
ծովը, հիւսիսէն՝ Եւրոպայի և Ասիոյ Ռուսաստան, Արե-
ւելքէն Չինաստանի թաթարստանը, և հարաւէն՝ Պարս-
կաստան և Աֆղանստան : Թուրքաստանի ներքին
կողմերը Կասպից ծովէն ութսուն կամ հարիւր մղոն հե-

ռի, Արալ կոչուած լիճը կամ ծովը կը գտնուի, որոյ
 մէջ երկու գետք կը թափին. արեւելքէն՝ Սիրը կամ Սիհօ,
 նը, որ Թուրքաստանի ամբողջ արեւելեան մասը կ'ոռագէ,
 հարաւէն ալ՝ Ամու — ճիհունը կամ նախկին Ոքսոսը,
 որ երկրին հարաւային — արեւելքէն անցնելով՝ իւր ըն-
 թացքին մէկ մասով՝ զԹուրքաստան Աֆղանստանէն կը
 բաժնէ, Թուրքաստանի բարբարոս և թափառական
 ժողովուրդները շատ մ'իշխոսութեանց կամ խանդ-
 թեանց բաժնուած և զանազան գլխաւորներու հաւ-
 տակած են, որք միշտ իրարու դէմ կը պատերազմին ։
 Այս դաւառին մէջն է որ քսան տարիէ 'ի վեր Ռուսի-
 ոյ մշտայադթ բանակները այնչափ զինուորական յառա-
 ջադիմութիւններ կ'ընեն. Ռուսական բանակները Ու-
 րալ գետէն անցնելով և դէպ 'ի հարաւ և հարաւա-
 յին — արեւելք գալով՝ կասպից ծովուն արեւելեան ե-
 ղերքը Ռուսիոյ կայսրութեան հետ միացուցին. բաց
 ասկէց, դրեթէ 1,400 մշոն տարածութեամբ ուրիշ եր-
 կրի մ'ալ տիրեցին, թէպէտ այս երկրին մէկ մասը
 չոր, ամայի և անբեր անապատ է, բայց միւս մասն ալ
 խիստ բարեբեր է կասպից ծովուն և Արալ լճին ջրոց
 պատճառաւ, Ռուսիոյ կառավարութիւնը կասպից ծո-
 վուն մէջ նաւատորմիդ իջեցուցած է, սրով Եւրոպիոյ
 Ռուսաստանի և նոր նուաճեալ գաւառաց մէջ հաղոր-
 դակցութիւններն և փոխադրութիւնները խիստ դիւ-
 րացած են ։ Ոչ այսչափ, այլ և վերջին ատեններս Ռու-
 սաստանի մէջ ուսումնական ընկերութիւն մը կազմուե-
 ցաւ, Թուրքաստան ճանապարհորդելով՝ Ոքսոսի նախ-
 կին փոսը քննելու համար, որ յառաջ կասպից ծովը
 կը թափէր. Ռուսիոյ կառավարութիւնը կը խորհի՝ որ
 Ոքսոսի նախկին փոսը ջրանցքի փոխելով՝ կասպից ծո-
 վը Արալ լճին և Ոքսոսի արդի բերանին հետ միացնէ,
 Անշուշտ եթէ այս խորհուրդը դորժադրուի, վերջան,
 կասպից ծովը, նոր ջրանցքը, Արալ լիճն և Ոքսոսը՝
 Ռուսիոյ կայսրութեան կեդրոնին և Աֆղանստանի սահ-
 մանաց մէջ տեղ հաղորդակցութեանց ուղիդ գիծ մը
 պիտի ըլլան ։ Հարկ չէ փոխադրութեան և հաղորդակ-

յուլթեան այս ճանքայններուն կարևորութեան վրայ խօսիլ . ասոնց առաջին և մեծ օգուտն է Ասիոյ մէջ Ռուսիոյ վաճառականութիւնը ընդարձակել : Ռուսիոյ կառավարութիւնը՝ ցամաքէն հաղորդակցութեանց ճանքայններուն ալ մեծ հոգ կը տանի : Նոր ուղիներ դրծուած կամ արդէն բացուած են Թուրքաստանի հետ միացած գաւառներուն մէջ . Համառօտ ըսելով , շատ երկաթադժեր սկսուած են , և կառավարութիւնը զանոնք շինելու և աւարտելու համար այն գործօնէութեամբ կաշխատի՝ որոյ օրինակը Ամերիկացիք տուին , խաղաղականին երկաթուղոյն շինութեան ատեն : Երկաթուղեաց գիծը շինուած է , մէկ կողմէն մինչև Թիֆլիզ՝ կովկասեան գաւառաց մէջ , և միւս կողմէն մինչև Օրէնպուրկ , որ Թուրքաստանի հիւսիսային սահմանագլուխը կը գտնուի . անտարակոյս , քիչ ատենէն երկաթուղեաց գիծը մինչև Թաշքանտ , Սմըրղանտ և ամբողջ Թուրքաստան պիտի երկըննայ :

Հուսկ ուրեմն , Ռուսիա նոր երկիրներ ալ՝ գրաւելու մտադիր է : Արդէն Թաշքանտի՝ խոճենտի , Սմըրղանտի , Խիվայի և Պուխարայի տիրած , այս գաւառաց մէջ ծագած վրդովմունքն եւ խռովութիւնները խաղաղած եւ հոն հաղորդակցութեանց աղատութիւնն եւ վաճառականութեան զարգացումը ապահոված է :

Յիրաւի , Ռուսիա՝ Անդղիոյ դիւրագլուխութիւնը չգրգռելու համար , իւր արշաւանաց եւ աշխարհակալութեանց մէջ պիտի չերագէ : Սակայն ուղած ատեն մինչեւ Մէրվ քաղաքին վրայ պիտի քայլէ եւ տիրէ , որ Ռֆղանստանի եւ Պարսկաստանի սահմանագլուխոց վրայ շինուած է :

Գ.

Ահա Անդղիոյ և Ռուսիոյ երկու տէրութեանց արդի դերքը . Անդղիա՝ Հնդկաստանի կայսրութեան

սահմանէն դուրս չելելով՝ միայն անոր խաղաղութեան
և երջանկութեան կը պարապի . իսկ Ռուսիա Հինտրս-
տանի ուղղութեամբ շարունակ հարաւային — արեւելք
կարչաւէ :

Ճամանակ մը Անգղիա՝ — որ ատեն իւր կառավա-
րութիւնը Մանչէսթըրի դպրոցէն ելած՝ մարդոց յանձ-
նուած էր , և կուղէր՝ որ իւր արհեստական ուժոյն
խոչընդոտն եղող խռովութիւններ չծաղին , — Ռուսիոյ
զինուորական յառաջադիմութիւնները չտեսնելու զար-
կաւ , որով կարծեց՝ թէ այլ ևս իւր կառավարութեան
վրայ վտանգ կամ սպառնալիք պիտի չգան : իսկ այ-
սօր այնպէս չէ . Անգղիոյ հասարակութեան մեծագոյն
մասը վերստին յուզուած է , և ինչպէս ըսուած՝ և խո-
սուած է թէ՛ լրագրաց , թէ՛ խորհրդարանին , թէ՛
Ռաուլինսընի դրոց և թէ՛ ուրիշ հրատարակութեանց
մէջ , մի և նոյն խնդիրները երևան ելած են : Արդեօք
Անգղիա տակաւին Ռուսիոյ զինուորական յառաջադի-
մութեանց վրայ աչք պիտի դոյնէ՞ , և պիտի հանդուրժէ՞
որ Ռուսք համարձակ և աներկիւզ արշաւելով՝ մինչև
Հնդկաստանի սահմանադ լսոյն մտանան :

Ոչ թէ Ռուսիոյ աշխարհակալութեանց ընդարձա-
կութիւնն և արագութիւնը , այլ նորա իւր խոստ-
մանց մէջ անհաւատարմութիւնն և խաբէութիւնը Անգ-
ղիոյ ժողովուրդն իւր անտարբերութենէն հանեց , և
վարչական մարմինները խռովեց . որովհետև յայտնի և
որոշ պատասխան չէր տար՝ երբ իրեն կը հարցուէր՝
թէ վերջապէս քանակներդ ո՞ւր կանգ պիտի առնուն :

Յիրաւի , Ռուսաց Ասիոյ մէջ յաղթութիւն մ' ընելէ
անմիջապէս վերջը՝ կառավարութիւնը դեռապանադի-
տական դրեր կը հրատարակէր և պաշտօնական յայտա-
րարութիւններ կընէր , որք կը հաստատէին — կամ հաս-
տատել կը ձեւացունէին — թէ Ռուսիա ալ աւելի հե-
ռին պիտի չարչաւէ , եւ սակայն ոյր յայտարարութեանց
վրայ շատ ժամանակ չանցած , վերստին Ռուսիոյ բա-
նակները զինուորական նոր յառաջադիմութիւններ կը-
նէին : Եթէ Անգղիա դիտաւորութիւն ընէր՝ Ռուսիոյ ան-

հաւատարմութեան վրայ, պատասխան կ'ընդունէր՝
 թէ կոյսեր խօսքերը կամ նպատակները սխալ հասկցած
 է։ Մեր ըսածը հաստատելու համար այս տեղ քանի մը
 օրինակներ մէջ բերեմք։ Ասկէց քանի մը տարի յառաջ
 անդղիական դահլիճը Ռուսիոյ հետ քաղաքական յարա-
 բերութիւններ բրած միջոցին, կըսնդէր՝ թէ հարկա-
 ւոր եւ անհրաժեշտ է երկու տէրութեանց կալուածոց
 մէջ տեղ, քանի մը երկիրներ չէզոք թողուլ. առջի
 բերան Ռուսիա հաւանեցաւ Անդղիոյ առաջարկած կար-
 դադրութեան, քայց յետոյ կայսրը հասկցուց, որ թէ-
 պէտ Անդղիոյ պաղափարը անսահմանապէս լաւ է, սա-
 կայն երկու կառավարութեանց մէջ ծագած դժուա-
 րութիւնները լուծելու դժբնական միջոց չկրնար ըլլալ։
 1872 ին, երբ ռուս զօրքերը խիվայի վրայ քալեցին,
 Անդղիա եւ Հնդկաստան յուղուելով, երկչոտութեամբ
 քանի մը խնդիրներ առաջարկեցին Ռուսիոյ. կայսրը
 պատասխանեց՝ թէ մշտնջենապէս ղրիվա իւր իշխա-
 ւութեան ներքեւ պահելու նպատակ չունի։ Այս պա-
 տասխանոյն վրայ Անդղիա եւ Հնդկաստան հանդար-
 տեցան։ Սակայն կ'երեւի՝ թէ դէպքերը կոյսերական
 կամքէն աւելի շօրաւոր եղան. որովհետեւ խիվայի
 անձնատուր ըլլալէ վերջը, Ռուսիոյ կայսրը իւր զօր-
 քերը հոն թողուց, սա պատրուակաւ՝ որ իբր թէ
 աշխարհակալութենէ ծագած հետեւութիւններէն եւ
 պատասխանատուութիւններէն դուրս չկրնար աղա-
 տիլ։ Ռուսիա ոչ թէ միայն ղրիվա դրաւեց եւ իւր
 իշխանութիւնը ամբողջ խանութեան վրայ տարածեց,
 այլ նաեւ աւելի յառաջ խաղալու, եւ մինչեւ Մէրվի
 վրայ քալելու խորհուրդները յղացաւ։

Ուրեմն Անդղիոյ անհանգստութիւնները, նորա՝ Ռու-
 սիոյ իրական նպատակաց վրայ ունեցած անստուգութե-
 նէն ծագած են, անհանգստութիւններ՝ զոր Ռաուլինսըն
 իւր նոր հրատարակած գրքին մէջ խիստ լաւ բացատրած
 է։ «Երբոր ռուսական գունդերը, ըսած է Ռաուլինսըն,
 Աֆղանստանի ոահմաններուն մօտենան, անմիջապէս այս
 դաւառը մտնելով, Բալք, Հերադ, և այլն պիտի առ-

նուն , կամ գոնէ փապուլի էմիրին հետ այնպիսի յա-
րաքերութիւններ պիտի ընեն , որ կարենան զանիկա
կայսեր հպատակեցունել : Երկու կերպովն ալ Ռուսիա
Աֆղանստանի պիտի տիրէ , ուսկից իրստ դիւրին է
Հնդկաց սահմանադրութն անցնիլ . Աֆղանստան Հնդ-
կաստանի մէջ եղած արշաւանաց ճանքան եղած է միշտ :
Հնդկաստանցիք իսկ , որ Ռուսիոյ զօրաց՝ Բանճապի թա-
գաւորութեան մէջ մանեղէ չեն վախնար , ուրիշ պատ-
ճառով մը Ռուսիոյ զինուորական յառաջադիմութիւն-
ներէն կը զարհուրին : Երբոր , կըսեն Հնդկաստանցիք ,
Ռուսիա իւր իշխանութիւնը կամ աղդեցութիւնը Աֆ-
ղանստանի մէջ տարածէ , ենթադրենք՝ թէ Եւրոպայի
մէջ պատերազմ մը ծագի , եւ Ռուսիոյ կայսրը այս պա-
տերազմին մէջ Անգլիոյ շահուց հակառակ շահեր ու-
նենայ , արդեօք այն ատեն ի՞նչ պիտի պատահի . Ռու-
սիա մեր ասիական հպատակաց մօտ ըլլալով , դիւրաւ
պիտի կարենայ մեղեն ապստամբեցունել մեր իշխանու-
թիւնն արհամարհող հպատակները , եւ Հնդկաստան
խռովութիւն յարուցանել՝ Եւրոպայի դուրծերն իր կա-
մաց եւ քմաց համեմատ կանոնաւորելու համար :

Անգլիոյ հասարակութեան անհանգստութիւններն
եւ յուզմունքն պիտի շատնան՝ Ռուսիոյ կեդրոնական
Ասիայի մէջ ընելիլ զինուորական նոր յառաջադիմու-
թեանց համար : Ապաքէն , ո՛րչափ ուշի ուշով Ռուսիոյ
արտաքին քաղաքականութիւնը եւ այս քաղաքակա-
նութիւնը թելադրող պատճառները քննեմք , այնչափ
լաւ պիտի համոզուիմք՝ որ Ռուսիա ապագային մէջ
պիտի ուզէ , ինչպէս որ ըրաւ անցելոյն մէջ , իւր իշխա-
նութիւնը տարածել եւ իւր զօրքերը մինչեւ Ասիոյ հա-
րաւային կողմը յառաջ մղել : Ի՞նչ մ'ընդարձակ խօսիմք
այս կէտին վրայ , եւ ցցունեմք՝ թէ ի՞նչպէս Ռուսիոյ
բոլոր շահերը եւ բնազդումները շարունակ Արեւելքի
մէջ նոր աշխարհակալութիւններ ընելու կը դրդեն զա-
նիկա :

Նախ սա՛ ըսենք՝ թէ Ռուս աղգը՝ քրիստոնեայ ,
քրիստոնէութեան ստրածման ջերմ նախանձախնդիր

եւ քրիստոնեայ չեղող աղգաց կատաղի թշնամի ըլլալով՝ միշտ պիտի ծափահարէ եթէ նոր բարբարոս երկիրներ նուաճուին, յուսալով որ անմիջապէս քրիստոնէութիւնը այն երկիրներուն մէջ պիտի ծաւալի։ Կրօնական ըզգացումը, ըստ ուղիղ դիտողութեան անդդիական թերթի մը, այսօր Ռուսիոյ համար քաղաքական մեծ զօրութիւն մ'է, որոյ գոյութիւնը արեւմտեան աղգերը կ'անպիտանան կամ լաւ իմանալ չեն ուզեր։

Ռուսիա թէ՛ իւր վաճառականական եւ թէ՛ կրօնական շահուն համար կաշխատի եւ կը ջանայ որ աւելի ընդարձակէ Արեւելքի մէջ ունեցած կալուածոց սահմանները։ Մինչեւ ցարդ Ռուսիոյ արհեստը յոյժ ըստորին վիճակի մէջ է, եւ իւր բերքերը արեւմտեան ժողովրդոց բերքերուն հետ չեն կրնար մրցիլ։ Բայց եւ այնպէս Ռուսիա իւր աղգին արհեստական վիճակն ալ բարւոյցելու եւ ընդարձակելու մեծ փոյթ ունի։ Օտար երկիրներէ եկած վաճառաց վրայ ծանր տուրք դրած է, որով Գաղղիոյ, Գերմանիոյ եւ Միջդիւի վաճառքները գրեթէ արժէք չունին։ Ռուսիոյ կառավարութիւնը՝ նոր գաւառ մը կամ երկիր մը նուաճելէ ետքը՝ օտար վաճառաց վրայ դրած մաքսը կրկրկնապատուէ։ ասոր համար է՝ որ վաճառականք՝ քան թէ զինուորականք եւ կրերը կը վաճառեն՝ որ Ռուսիա նոր աշխարհակալութիւններ ընէ։

Սա՛ կէտն ալ, ինչեմք. Ռուսիա ծովու մօտ չըլլալով՝ նաւարկութեան կողմանէ կընեղուի։ Օտար տէրութիւններ չըջապատած են իւր երկրին մեծ մասը։ Հիւսիսային կողմը ձմեռը անվերջանալի եւ ծովերն ալ միշտ սառուցեալ են։ Բաւական ատեն՝ Ռուսիա Սեաւ ծովուն վրայ ալ չկրցաւ աղատ նաւարկել փարիզի դաշնագրութեան պայմաններուն համեմատ։ ամբողջ դար մը աշխատելէ վերջը, միայն արեւմտեան կողմը Պալթիկ ծովուն վրայ նաւահանգիստ ունեցաւ։ Եթէ Ռուսիա ծովու մօտ ըլլայ, իւր վաճառականութիւնն եւ նաւարկութիւնը ո՛րչափ պիտի ընդարձակին։ Ուստի հարաւային կողմն Սեպրիոյ ծովուն մօտենալ կուզէ, որոյ

վրայ օր մը վաճառականական հաւանդիստ պիտի
ունենայ : Ռուսիա մեծին Պետրոսին թագաւորութենէն
'ի վեր այս նպատակին հասնելու միջոցները կը փնտռէ ,
եւ տակաւին շատ ժամանակ պէտք է՝ որ իւր նպա-
տակը յաջողի . բայց Ռուսիա՝ երկայն յուսոյ եւ ընդար-
ձակ խորհրդոց առջեւէն ետ քաշուած չէ . շաղկապ
եւ առանց վճատութեան իւր ժրագիրը իրականացու-
նելու կաշխատի :

Եթէ Ռուսիա այլ ևս պատճառ չունենայ իւր աշ-
խարհակալութիւնները շարունակելու , տակաւին եր-
կայն ատեն յառաջ խաղալու պիտի ստիպուի , Յիւրաի ,
երբ քաղաքակիրթ և զօրաւոր ժողովուրդներ բարբարոս
երկրի մը մօտ ըլլան , կարծես , բնական օրէնք մը դա-
նոնք նոր նոր աշխարհակալութիւններ ընելու կը դըր-
դէ՝ հնոց ապահովութեան համար . Տասն տարի յառաջ
կօրչաքօփ իշխանը այս կէտը կը բացատրէր 'ի պատաս-
խանի Անդրիոյ դիտողութեանց դրած մէկ պաշտօնա-
կան գրոյն մէջ . « Ռուսիոյ՝ կեդրոնական Ասիայի մէջ
ունեցած դիրքը , կ'ըսէր Կօրչաքօփ , այն քաղաքա-
կիրթ կառավարութեանց դրից կը նմանի՝ որք ընկե-
րական հաստատուն կազմակերպութիւն չունեցող թա-
փառական և կէս վայրենի ժողովրդոց դիմաց կը դըռ-
նուին » . Այսպիսի պարագայի մէջ , « համայնական
կառնիւն յարաբերութեանց ապահովութեան շահը կը պահանջէ՝ որ ա-
մենէն քաղաքակիրթ կառավարութեանը իւր դրացի վայրենի և անկրթ
ժողովրդոց մօտ ազդեցական բանեցանէ » . Յառաջ պէտք է որ
իւր սահմանադրւոյն մօտ եզող վայրենի ժողովուրդը
ստնծահարելով՝ իրեն հպատակեցունէ : Բայց հաղիւ-
թէ այս ժողովուրդը կը քաղաքակիրթութիւն աւելի հեռին
գտնուող վայրենի ցեղերն անոր վրայ կը յարձակին .
կառավարութիւնը կը պարտաւորի զանիկա պաշտպանել
ընդդէմ յարձակմանց հինից ու վայրենիները պատժել .
... . Եթէ կառավարութիւնը միայն վայրենիները
պատժելով ետ քաշուի , տրուած դասն ալ իսկոյն կը
մոռցուի : Արդ , մասնաւորապէս Ասիոյ ժողովրդոց վը-
րայ խօսելով , անոնք՝ միայն տեսնելի և զգալի զօ-

բութիւնը կը յարգեն : »

Անտարակոյս, Ռուսիոյ կայսերաց խորհրդոց և շահուց յարմար կուգայ՝ միշտ իրենց բանակները յառաջ մղել՝ սահմանադիտոյ վրայ հինից ասպատակութիւններն և տւարառութիւնները կարճելու և զսպելու համար։ Ուրեմն սոս՝ ճշմարտութիւն է՝ որ Ռուսիա անցեղոյն պէս՝ Ասիոյ վայրենի ժողովրդոց դէմ պատերազմելով՝ հետը հետէ զանոնք իրեն պիտի հնադանդեցունէ։

Արդեօք Ռուսիա ե՞րբ և ի՞նչ արագութեամբ նոր աշխարհակալութիւններ ըն՛չու պիտի սկսի։ Ռուսաստանի մէջ երկու կուսակցութիւն կայ. առաջինը կուղէ որ կառավարութիւնը քիչ մը ժամանակ սպասէ՝ նոր արշաւանաց սկսելէ յառաջ, որպէս զի քաղաքական խռովութիւններ չծագին. երկրորդին կարծիքն առաջնոյն բոլորովին հակառակն է։

Դիւրին է հեանցունել թէ ամբողջ Ռուս ազգը, առանց բացառութեան, ՚ի սրտէ կը փափաքի որ կառավարութիւնը Արեւելքի մէջ զինուորական նոր յառաջադիմութիւններ ընէ։

Դ.

Արդեօք Ռուսիոյ զինուորական յառաջադիմութիւնները Անգղիոյ վտանգ կը հասցունեն. պէ՞տք է որ օր մը Անգղիա Ռուսիոյ ընթացքը արգիլէ. եթէ Անգղիոյ շահը պահանջէ՝ Ռուսիոյ աշխարհակալութիւնները դադարեցունել, ե՞րբ և ի՞նչպէս պիտի ընէ. ահա Անգղիոյ հասարակութիւնը զբաղեցնող մեծ և կարեւոր խնդիրը, որոյ վրայ Ռաուլինսոն ընդարձակօրէն խօսած է։

Մէկ քանի քաղաքագէտք, մանաւադ Անգղիոյ ազատութեան կուսակիցներէն շատերը կը պնդեն՝ թէ պէտք չէ որ Անգղիա Ռուսիոյ աշխարհակալութիւնները խափանէ, որովհետեւ, կըսեն, բնաւ նա Անգղիոյ պիտի չոպառնայ։ Ասոնց կարծեաց նայելով, միայն ծա-

փահարելու և ուրախանալու է՝ Ռուսիոյ ղինաւորական
յառաջադիմութեանց համար՝ որք թարգարոսաց առջև
քաղաքակրթութեան տապարէզը կը բանան, Ռուսիա
որ մ' ինքն իրմով պիտի դադարէ աշխարհակալութիւն
լնելէ՝ երբ փոխանակ վայրենի և անկիրթ ժողովրդաց
պատահելու, Անգղիոյ հզօր և քաղաքակիրթ կառա-
վարութեան զիմաց գտնուի, Անգղիոյ՝ որ կրնայ իւր
սահմանադրութենէն ելած յարձակմանց դիմադրել :
Եթէ ընդդէմ ամենայն հաւանականութեան, Ռուսիա
Հնդկաստանի սահմանադրութիւնը հասնելով, որ մը Անգ-
ղիոյ դէմ յարձակի կամ անոր սոլառնայ՝ վերջինը բա-
ւական զօրութիւն պիտի ունենայ ինքզինքը պաշտպա-
նելու համար : Անգղիա ապահով վիճակի մէջ է՝ իւր
իշխանութիւնը Հնդկաստան տարածած, և հոն ճան
բայներ և երկաթուղիներ շինած ըլլալով, և կրնայ ան-
միջապէս Հնդկաստանի բոլոր զօրքերը ապստամբու-
թիւն ծագած տեղերը լեցունել : Վերջապէս կ'ըսուի,
մինչև ցարդ Ռուսիոյ բանակները Մէրվ չեն եկած. ե-
թէ այս քաղաքին ալ տիրեն, տակաւին Հնդկաստանի
արևմտեան սահմանադրութեն երկու հարիւր մղոն հեռի
պիտի ըլլան : Ռուսիոյ բանակները Հնդկաստանի արև-
մտեան սահմանադրութիւն մօտենալու համար, պէտք է՝
որ յառաջ Աֆղանստանի տիրեն, և Անգղիա դժեղակ
փորձառութեամբ դիտէ՝ թէ ո՞րչափ դժուարին է այս
գաւառին տիրել : Ուրեմն պէտք է անկասկած ըլլալ՝
որ Ռուսիա երկայն ատեն ալ Հնդկաստանի պիտի չմօ-
տենայ, և մօտենալն ալ խիստ տարակուսելի է : Վերջին
ատեններս քանի մը անգղիական լեազրաց մէջ դուր-
ծածուած լեզուն այս է :

Ուրիշ քաղաքագէտներ ալ կան՝ որք կը կարծեն՝
թէ Ռուսիոյ հպարտութեան եւ փառասիրութեան դէմ
մաքառելու վայրկեանը հասած է : “ Եթէ, ըսած է
Ռուսլանսոն իւր դրոց եղբակացութեան գլխոյն մէջ,
Ռուսիա Մէրվի տիրելու փորձ փորձէ, պէտք է որ Անգ-
ղիա այս փորձը իբրեւ պատերազմ դէմ նկատելով՝ դէն-
քի դիմէ : Եթէ Անգղիոյ կառավարութիւնը Ռուսիոյ

հետ անմիջական պատերազմ ընել չուզէ , անհրաժեշտ է՝ որ գոնէ իւր զօրաց գլխերը Աֆղանստան ղրկէ , Հերադի եւ Գանատհարի տրէ , եւ այս դաւառին ներքին կողմերը ամրոցներ կանդնէ՝ Բանճապի թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար » :

Անդղիոյ հասարակութեան մեծագոյն մասը՝ միայն ալիս կղզուշանայ եւ կը մերժէ թէ՛ այն մարդոց՝ որք կը կարծեն թէ Ռուսիոյ Եւրասիական թիւններէն Անդղիոյ կառավարութեան ո՛ր եւ է վտանգ կամ սպառնալիք չկայ , եւ թէ՛ Ռաուլինսընի խորհուրդները : Յիշատակի , Ռուսիոյ հետ պատերազմելէ աւելի ի՞նչ երկիւղալի եւ վարհուրելի բան կայ . միթէ այս պատերազմը կեդրոնական Ասիայէն Եւրոպա պիտի չտարածուի՞ , ուր աւելի ընդարձակ ասպարէշ մը պիտի բռնէ : Այս պատերազմին պատճառը մի միայն Ռուսաց Թուրքաստանի մէջ Մէրվի տիրելը պիտի ըլլայ : Բայց Անդղիացիք ինչո՞ւ հանգուրժեցին՝ որ Ռուսք Խիվայի եւ Թուրքաստանի երեք մասին տիրեն : Ռաուլինսըն եւ իւր համախոհք կ'առարկեն՝ թէ պէտք է ամեն միջոցներով արգելել՝ որ Ռուսիա Հնդկաստանի չմտնեայ , որովհետեւ կրնան , անմիջապէս Հնդիկք պիտի ապստամբին : Լա՛ւ , սակայն այս ապստամբութիւնը աւելի մեծ եւ աւելի վտանգաւոր պիտի չըլլայ , երբ Բրիտանիա Ռուսիոյ դէմ պատերազմելով , ստիպուի Հնդկաստանի մէջ ունեցած զօրքերը փոխադրելու . այո՛ , որովհետեւ Հնդիկք տեսնելով որ Անդղիոյ զօրութեանց մէկ մասը պակսեցաւ Հնդկաստանէն , իրենք ալ ապստամբութիւնը պատելով պիտի փոխեն :

“ Եթէ , ըսած է Ռաուլինսըն , Անդղիա խիստ մեծ պատճառներ ունի Ռուսիոյ դէմ չըյարձակելու , գոնէ պէտք չէ՞ որ իւր արեւմտեան սահմանադրուիւր ապահովելու համար , դէպ ՚ի Աֆղանստան յառաջ խաղայ , Հերադի եւ երկրին ուրիշ քաղաքաց տիրէ՝ Քապուլի էմիրին հաւանութեամբ կամ անոր ընդդիմութեան հակառակ » : Անդղիացիք Ռաուլինսընի այս խորհրդոյն դէմ ալ ծանր առարկութիւններ կը հանեն : Նախ , եթէ

Անդղիացիք Աֆղանստանի տիրեն, անշուշտ Ռուսիա ասիկա անդղիք պատերազմ պիտի համարի ընդդէմ այն դաշնադրութեան՝ զոր Անդղիա քսան տարի յառաջ Ռուսիոյ կայսեր հետ կնքեց : Դիցուք՝ թէ Ռուսիա պատերազմ Դէմ չհամարի Անդղիացւոց բանակներուն հետ, եւ Գանտահարի վրայ քաշելը, դարձեալ Ռուսիաների առաջարկութիւնը անդորժադրելի պիտի մնայ : 1842 ին, Անդղիա փորձն առաւ՝ թէ ո՛րչափ դժուարին է Աֆղանստան արշաւելը, ուր բնաւ կանոնաւոր ճանբայ չկայ. եւ միայն բարձր լեռներ, խոր եւ նեղ կիրճեր ու ձորեր կը գտնուին : Աֆղանք հպարտ եւ պատերազմասէր, թշնամի օտարականաց եւ մոնաւանդ Անդղիոյ, 1842 ի արշաւանքէն ի վեր, կրկին պիտի ապստամբին ու ոտք ելլեն իրենց նոր տէրերուն դէմ. ասոնք ալ մէկ կողմանէ անհանգիստ պիտի ըլլան եւ նեղուին՝ Բանճապի թագաւորութեան սահմանագլուխը գտնուող գրեթէ անկախ, լեռնաբնակ, աւաղակ եւ վայրենի ցեղերէն : Որպէսզի Անդղիոյ կառավարութիւնը Աֆղանստանի տիրէ եւ շարունակ հոն մնայ, պէտք է որ մեծ ծախքով իւր ասիական զօրաց ամենէն քաջերն եւ ընտիրներն այն դաւառին մէջ թողու : Վերջապէս, քաղաքագիտական տեսութեամբ, ո՛րչափ խռովութիւնք եւ դժուարութիւնք պիտի ծագին Ռուսիոյ եւ Անդղիոյ մէջ Աֆղանստանի համար : Եթէ Անդղիա Աֆղանստանի տիրէ, եւ Բապուրի էմիրին վրայ բնաւ իշխանութիւն ալ չունենայ, սակայն եւ այնպէս այս էմիրին բոլոր գործոց ինք պատասխանատու պիտի ըլլայ՝ եթէ Ռուսիոյ կառավարութեան վրասանգ մը հասնի :

Քանի մը ռուս եւ անդղիացի դեսպանագէտք ուրիշ հնարք մը առաջարկած են երկու մեծ տէրութեանց մէջ ծագելիք պատերազմին առջեւն առնելու համար. այս հնարքն է՝ երկու տէրութեանց ասիական կալուածոց մէջ տեղ՝ Աֆղանստանի էմիրին դաւառներն եւ ուրիշ մէկ քանի երկիրներ չէղոք թողուլ, եւ երկու տէրութեանց ոչ մին եւ ոչ միւսը իշխանութիւն ունե-

նայ զանոնք գրաւելու :

Այս հնարքն ալ անկարելի է . կէս վայրենի և անկերթ ժողովրդոց անկախ և չէզոք գաւառները հզօր և քաղաքակիրթ կառավարութեան սահմանադրու լս չեն կրնար ըլլալ . որովհետեւ սա միշտ պիտի ՚հեղուի այն վայրենիներէն , ենթադրենք՝ թէ այս կառավարութիւնը Ռուսիա ըլլայ , և այն անկախ և չէզոք գաւառներուն միւս կողմն ալ Անգղիա կենայ . ի՞նչ պիտի կրնայ ընել Մնգղիա՝ եթէ Ռուսիա ինքզինքը վայրենիներէն պաշտպանելու համար՝ անկախ և չէզոք երկիրներուն վրայ քալէ . — ո՛չ ինչ :

Եթէ Անգղիոյ հասարակութիւնը մեր առաջարկած հնարքները մերժէ իբրև անկարելի և վնասակար հնարքներ , և մէկ կողմանէ անհանդիստ ըլլայ Ռուսիոյ զինուորական յառաջադիմութեանց համար , ի՞նչ միջոցներու պիտի գիտէ՝ որպէս զի Արևելքի մէջ բրիտանական իշխանութիւնը չվնասուի . ահա այս կէտին վրայ քիչ մ , երվարանի . կը տեսնէ վտանգը , բայց զայն իրմէ հեռացնելու համար դժուարութիւն կրկրէ : Հիմակուրնէ Անգղիոյ դահլիճը և Հնդկաց փոխարքայն քանի մը զգուշութիւններ ձեռք պիտի առնուն :

Պէտք է որ Անգղիոյ կառավարութիւնը անցելոյն պէս քաղաքագիտութեամբ պաշտպանողական դիրք բռնէ . ամենէն յարմար և ապահով միջոցն այս է . ի՞նչ որ անգղիացի զօրքերը ընելու փորձ պիտի չփորձեն , Անգղիոյ դահլիճը զայն ընելու փորձ պիտի փորձէ և կրնայ ալ յաջողուեն :

Անգղիացի քաղաքագիտաց առաջին գործը պիտի ըլլայ կեդրոնական Ասիոյ զանազան պետութեանց , ինչպէս Պարսկաստանի , մանաւանդ Աֆղանստանի և Պելուքիսթանի աշխարհագրական դիրքը , շահերը , պետքերն ու նպատակները լաւ ճանչնալ . այս պետութիւնները Հնդկաստանի կայսրութեան սահմանակից են , Անշուշտ , Անգղիա այս վերջին պետութեանց անկախութիւնը չափաւորել պիտի չուղէ , ընդհակառակն խաղաղասիրական կերպերով պիտի ջանայ որ անոնց քով եւ

րոպայի միւս կառավարութիւններէն աւելի ազդեցութիւն ունենայ : Մինչև ցարդ Անդղիա Սֆիդանաց առջև բնաւ ազդեցութիւն չունի , և անոնց Սիւր — Ալի էմիրը իւր էաքուսկ խան անուն տղայն բանտարկեց Անգղիոյ բարեկամ և կուսակից ըլլալուն համար : Սակայն ինչու պիտի զարմանամք Սֆիդանաց Անգղիացւոց դէմ հակա-կրօնական վրայ՝ երբ մտածենք որ այսօր Քապուլի էմիրին քով Անգղիոյ ներկայացուցիչը բնիկ Սֆիդան աղ-նուական մ'է , թէպէտ այս Սֆիդանը Անգղիոյ շահուց պաշտպան է , բայց բրիտանական կառավարութեան ներկայացուցչի ազդեցութիւն և դիրք չունի , որովհետեւ ի հարկին իւր կառավարութեան պաշտօնական տեղեկութիւններ չկրնար հաղորդել , թնիկ անգղիացի պաշտօնեայ պիտի ըլլայ Անգղիոյ ներկայացուցիչը , որ կարենայ թէ՛ Հնդկաստանի փոխարքային և թէ՛ Քապուլի էմիրին վստահութիւնը շահիլ և թէ՛ իւր կառավարութեան պաշտօնական լուրեր հաղորդել , կարևոր է որ Անգղիա տյալիսի քաղաքականութիւն մը ձեռք առնու , և կտրելի եղածին չափ շուտով Քասսուլի էմիրին հետ լաւ յարաբերութիւններ հաստատէ :

Ամեն բանէ յառաջ , Անգղիա յաճախ դեսպանադրեալ տական բանակցութիւններ պիտի ընէ Ռուսիոյ հետ՝ Արևելքի մէջ ունեցած շահերնուն վերաբերեալ խնդրոց վրայ , և ամենևին պատերազմի երկիւղ պիտի չկենայ՝ եթէ քաղաքական դժուարութիւնները այնպիսի դաշինքներով լուծուին կամ վերջանան՝ որ երկու մեծ տէրութեանց շահերուն ալ նպաստեն :

Ե.

Անգղիացի քաղաքագէտներէն շատերը հետևեալ երկու սկզբունքն ունին , և կուզեն՝ որ բրիտանական

դահլիճը այն սկզբանց համեմատ վարուի . առաջինն է Ռուսիոյ հետ չպատերազմիլ , բայց դեռսպանդիտական ճանքայներով գործել՝ Արևելքի մէջ Անգղիոյ ազդեցութիւնը մեծցնելու համար . իսկ երկրորդն է՝ խաղաղութեամբ կանոնաւորել Ռուսիոյ հետ կեդրոնական Ասիոյ վերաբերեալ խնդիրները :

Անտարակոյս , Անգղիոյ համար ամենէն բնական և դիւրին կերպն է դեռսպանդիտական միջոցներով Արևելքի մէջ ունեցած իշխանութիւնը ապահովիլ . այսօր Հնդկաստան՝ բրիտանական կայսրութեան զօրաւոր նեցուկներէն մինն է , և Անգղիոյ կառավարութիւնը որչափ պիտի տաքնապի և խռովի՝ եթէ առագային մէջ Հնդկաստանի կայսրութիւնը տկարանայ , Անգամ մ'ալ կրկնենք՝ որ Անգղիոյ և Ռուսիոյ մէջ ծագած կամ ծագելիք գոռաւորութիւնները դեռսպանդիտական դաշինքներով կրնան վերջանալ : Այս երկու տէրութիւնները՝ Ասիոյ այս կամայն գաւառին մէկ մասը զբաւելու համար՝ իրարու հետ պատերազմելէ զատ՝ ուրիշ մեծ գործ մը ունին , այն է զԱօիա քաղաքակրթել . գործն ըստ ինքեան ծանր է , բայց և այնպէս իրենց կարողութենէն ալ վեր չէ :

Մասնաւորապէս կեդրոնական Ասիոյ վրայ խօսելով՝ քաղաքակրթութեան շատ պէտք ունի : Ասիոյ վրայ աշխարհազրական և պատմական ծանօթութիւն ունեցողները գիտեն՝ թէ այսօր կեդրոնական Ասիա ի՞նչ բարբարոսութեան մէջ կը գտնուի . թուրքաստան՝ իւր անուանի քաղերուն և մանաւանդ լէնկլիմուրի բարբարոս ասպատակութիւններով առեն մը ամբողջ տիեզերք զարհուրեցող : Լէնկլիմուրի մահուանէ վերջը՝ մինչև մօտ տարիներ , ոչոք թուրքաստանի վրայ տեղեկութիւն ունէր , եւրոպացիք ալ միայն անուամբ կը ճանչնային այն դաւառը . իսկ այսօր անոր վրայ տարածուած մութը կիսով չափ վարատած է . Ռուսիոյ բանակները ամբողջ տարիներ շարունակ պատերազմելէ վերջը՝ բաւական աշխարհագրական ծանօթութիւն տուին թուրքաստանի վրայ : Եւրոպացի քաջամարտ ճանապարհորդներ ալ՝ ճամբու երկիւղներն և վտանգ-

ները առ ոչ ինչ համարելով՝ Թաթարստան, Պարսկաստան և Աֆղանստան ճանապարհորդեցին և կեդրոնական Ասիոյ այս երկիրներուն աշխարհագրութիւնը, բարքերն, սովորութիւններն և արհեստները գրեցին իրենց ճանապարհորդութեան գրոց մէջ։ Այս գրքերէն ամենէն հետաքրքրականն ու կատարեալը՝ Պ. Արմինիիւս վամպէրի կոչուած անգղիացւոյն՝ ասկէց տասն տարի յառաջ հրատարակածն է. այս անգղիացին իւր գիրքն հրատարակելէ յառաջ՝ Դերմիշ կերպարանքով՝ Պարսկաստան, Խիվա, Պուխարա, Սարղանտ և Թիւրքմէնաց մեծ անապատը ճանապարհորդեց. իթէ այս գիրքը ամբողջ կարգաժք, պիտի իմանամք՝ թէ ի՞նչ է եղեր Թուրքաստան՝ Ռուսիոյ բանակաց յաղթութիւններէն յառաջ, և ի՞նչ են տակաւին Ռուսաց իշխանութեան տակ չեղող Թիւրքմէն ցեղերուն բարբարոսութիւններն և անգթութիւնները։

Պ. Արմինիիւս վամպէրի կամ Կեշ Դերմիշ կեդրոնական Ասիոյ վայրենիներուն սպանութիւնները, յափըշտակութիւններն եւ աւարառութիւնները այնպիսի ճշդութեամբ նկարագրած է, զորոնք առանց քլստմենլու եւ զարհուրելու չենք կրնար կարդալ։

Պարսկաստանի ամենէն մօտ հէներն ու վայրենիներն անդադար այս երկիրը կասպատակեն՝ ինքզինքնին պաշտպանելու անկարող գիւղերը կողոպտելու եւ հօտելը գողնալու համար. բնակիչներն ալ բռնելով՝ իրեւութիւն կը վաճառեն. Պարսիկ գիւղացւոյն հէներուն ձեռքէն կրած թշուառութեանց վրայ՝ զաղափար մը տալու համար, Պ. Արմինիիւս վամպէրի հետեւեալ սուղերը ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնեմք.

“Երեւակայեցէ՛ք, կըսէ, Պ. Արմինիիւս, թէ Պարսիկ գիւղացւոյն հեծեծանքն ու հառաչանքն ինչ պիտի ըլլան, երբ գիշերախառն հէները հրացաններով եւ սուրերով թշուառին վրայ յարձակելով՝ զանիկա իւր ընտանիքէն յափշտակեն, հարուած են ու վիրաւոր են, եւ զանիկա իւր հանգերձներէն մերկացունելով՝ ցնցոտիներ հագցունեն, եւ երբեմն ալ ամբողջ ժամեր մերկ

Թողուն : Սրբեօք ո՛րչափ պիտի լան ու սղբան թշուառ Պարսկին կիներն ու աղայքները : Եթէ վայրենեաց ձեռքը որս ինկած գերին քիչ մը ընդգիմնութիւն ցցունէ՝ անմիջապէս կը խողխողուի : Երբեմն ալ հէներն իրենց անգթութիւնը կատարեալ ընելու համար՝ ձեռքերն ու ստքերը շղթայակապ գերին առջեւնին կեցունելով որօի պէս՝ հրացանի կը բռնեն » :

Աւելի ընդարձակ խօսիլ չեմք ուղեր . գիտեն ընթերցողք՝ թէ կեդրոնական Ասիա ի՛նչ զարհուրելի բարբարոսութեան մէջ ընկղմած է : չկայ հոն ոչ խաղաղութիւն ո՛չ կարգ , ո՛չ օրէնք եւ ո՛չ վաճառականներու եւ կարաւաններու տպահովութիւն : Որովհետեւ այսօր Ռուսիոյ երկու քրիստոնեայ տէրութիւնք մեծ դեր կը խաղան Սրեւելիի մէջ , միթէ իրենց մեծ սլաշտօնը որոշուած չէ՞ : Բախանակ չնչին պատճառներով իրարու դէմ՝ պատերազմելու , թող զօրութիւննին միացունեն , կեդրոնական Ասիոյ մէջ քաղաքակրթութիւնը տարածելու համար :

Ռուսիա՝ որ երբեմն անգթութեամբ եւ բարբարոսութեամբ վարուեցաւ Պոլոնիոյ Եւրոպայի քաղաքակիրթ ազգին հետ , անշուշտ առ Ասիոյ վայրենիս ունեցած պարտքերը պիտի չըմուռնայ : Իբր 1872 ի պատերազմով Խիվայի եւ չրջակայ երկիրներուն տիրեց , սահպեց Խիվայի խանն եւ ուրիշ էմիրներ՝ որ գերեաց ապստոթիւն շնորհուի եւ գերի վաճառելու բարբարոս սովորութիւնը բնաջինջ ըլլայ : Վաճառականներն եւ կարաւաններն ապահովելու եւ յարաբերութիւնները գիւրացունելու համար՝ օրէնքներ հաստատեց . ո՞վ կըլլայ եւ կըցաւի Ռուսիոյ աշխարհակալութեանց վրայ , երբ այսպիսի լաւ հետեւեանքներ յառաջ բերեն : Թո՛ղ Սնգղիա ալ Ռուսիոյ օրինակին հետեւի , եւ անոր հետ համաձայնի տակաւ առ տակաւ կեդրոնական Ասիա կերպարանափոխ ընելու , որպէս զի քրիստոնեական քաղաքակրթութիւնը մահմետական բարբարոսութեան վրայ յաղթանակ կանգնէ :

Մա' անուրանալի ճշմարտութիւն է՝ որ եթէ Անդղիա
 եւ Ռուսիա իրարու հետ թշնամանան , Ասիոյ մէջ բար-
 բարոսութիւնը պիտի յաղթանակէ . Էւրոպայի մէջ
 ալ այնպիսի պատերազմներ պիտի ծագին , որոց հետեւ
 ւութիւնները գուշակելը հիմակ ու հիմայ անկարելի է .

Վ Ե Պ

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Ֆ Ե Ր

ԹՈՒՄՔ Ի ՍԵՄԵՐԱԼՆԵՏ

Երևան-Պետք. Տե՛ս թիւ թ. եր. 554.

ԺԸ.

Ս Ա Ֆ Ե Ր Ի Տ Ո Ւ Ն Ը

Հիմա անշուշտ ընթերցողը պիտի ներէ՝ որ պատմութեանս կարգին մէջ քիչ մը ետեւ երթալով, “մեր ամեն ամիս Մեքքէ գացող Հաճի—Սաֆերի” ընկերանանք այն վայրկեանին՝ յորում ընդհանուր հետ մղկիթը աղօթելէ վերջը, խիվա եւ Մէրմ պիտի մեկնէր՝ թիւրքմէնաց ցիր ու ցան գունդը վերստին կարգադրելու համար։ Երբ Մուհամմէտ Հապիպին կըսէր՝ թէ Սաֆէո արդար մարդ մ'է, եւ չուզէր զանիկա որ և է դիպուածի համար պատասխանատու ընել, գուշա-

կած էր : Յիրաւի , Հաճի՛ Պարսկէն ստորագրուած ամբաստանագիրը բէկէն յանձնած առեն ,

— Ի՞նչ , ըսած էր բէկէն , աներևութանամ կամ եթէ իմ վրայ տեղեկութիւն չառնուս , այս թուղթը էմիրին պիտի տանիս , իսկ եթէ իմանաս որ պատերազմի մէջ մեռեր եմ , դարձեալ թուղթը այս շանը (Պարսկին) պիտի տաս :

Երբ Սաֆէր իւր պատգամաւորութիւնը յաջողութեւն վերջը , Պուխարա պիտի երթար Ամու—Տէրեայի եղերքը ըզրք գումարելու համար , ազալեց բէկէն որ իր հրահանգներուն համեմատ վարուի :

Բէկէն կրկին եւ կրկին երդունցաւ որ Հաճիին կամքը յարգէ : Հաճի—Սաֆէր մեկնած իրիկունը Հապիպին հանդիպած էր՝ Պուխարայէն քանի մը հաղարամէթը հետի : Գերին թամբին վրայ փռուած կըհեծէր : Հաճի—Սաֆէր բարի մահմէտականաց պէս երկիւղած եւ մարդասէր ըլլալով , ձիէն վար իջաւ . Հապիպ ճըլմարտութեան մէկ մասը Հաճիին պատմեց . իմացող թէ ինքն էմիրին դերին է , եւ Մուհամմէտին իրեն համար պատրաստած զարհուրելի տանջանքէն ազատելու համար փախած է , այն Մուհամմէտէն որոյ կատաղութիւնը առաւօտուն գրդառած էր՝ «բէկէն մը ընդդէմութեան եւ յանդգնութեան պատճառաւ : Արդէն այս կատաղութիւնը շատ գերիններու սուղ նստած էր , Սաֆէր Հապիպին պատմածները լսելով՝ գթաց վրան , եւ ինքն իրեն ըսաւ՝ թէ այս մարդուն թշուառութեան պատճառը քիչ մը ես եմ : Սաֆէր Հապիպին հարցուց թէ իւր հետ դալ կուղէ՞ , նա ալ իւր առաջարկութիւնն ընդունեց :

Թուրքաստանի մէջ թախառականք միշտ երկու ձևով կը ճանապարհորդեն : Սաֆէր հրամայեց գերուոյն որ միւս ձին հեծնայ , եւ յառաջ միատեղ իլ—Ամրա էմիրին քով եւ յետոյ Մէրվ դացին : Հապիպ ընդունած հրահանգներուն համեմատ իւր տէրը կը լրտեսէր բայց նորա դէմ բան մ' ընելու փորձ չէրործեց : Օր մը աւազակաց խումբ մը ասոնց վրայ յարձակելով՝ Սաֆէր

Թէ՛ իւր եւ Թէ՛ Հապիպին կեանքն աղասեց . Հապիպ մնեաւանգ եւ համոզուած ըլլալով՝ որ ըստ իւր երդման իր տիրոջ Թշնամին է , պատերազմին մէջ զՀաճին սպաննելու փորձ փորձեց . տեսանք՝ Թէ ինչպէս այս փորձը պարագն ելաւ : Հապիպ տղայամիտ էակ մ'էր , բառին ընդհանուր առմամբ : 'Ի սկզբան իւր երդման հաւատարիմ մնալու հարկաւորութեան կրհաւատար , բայց երկու տմիս Հաճին ծառայելով , զգացումներն փոխուեցան . Մուհամմէտին պիտի հնազանդէր , սակայն յարմար առիթ չգտնելուն համար շատ ուրախ էր եւ գտնել ալ չէր ուզեր . իւր տկար իմացականութեամբ անդուծ էմիրին եւ քաղցրաբարոյ ու մարդասէր Սէրուրէն ծառայելուն մէջ եղած տարբերութիւնն խմանալով՝ քիչ քիչ իւր տիրոջ յարած էր : Մատներուն կորուստը եւ կրած վիշտը իւր գաղափարները փոխեցին : Մուհամմէտին հնազանդելու հարկաւորութիւնը զգաց . բայց միանգամայն միտքը դրաւ ալ որ իր տէրը մատնելէ վերջը , Պարսկէն ալ վրէժ առնու :

Հապիպ ոստիկանութեան Կլխաւորին տունէն ելլելէ վերջը՝ գէպ 'ի Պուխարայի կողմը ուղղեցաւ Թիւրքմէնայ բանակը երթալու . համար : Աւաղին վրայ պառկեցաւ՝ Սէրուրէն վրանին մօտ , իւր տէրը լրտեսելունը պատակաւ : Արդէն ըսած ենք՝ Թէ Հաճի—Սաֆէրի համբար ամբողջ Թուրքառտանի մէջ հռչակեալ է : Ամենէն զօրաւոր կրօնական ընկերութեանց միոյն դրլխաւորն ըլլալով , ամեն քաղաքացի եւ գաւառացի մէջ բաղմամբիւ բարեկամներ ունէր . ուստի Ռուսաց դէմ՝ պատերազմելու համար մեկնած միջոցին , իւր հաւատարիմներէն մէկուն պատուիրած էր՝ որ Պուխարա հրապարակին վրայ կամ բէլէն պարտէզները շրջապատող որմին երկայնութիւնը գտնուած փողոցներէն միոյն մէջ իրեն համար տուն մը գնէ :

Արդէն Հաճի — Սաֆէր ուրիշ փոքրիկ տուն մ'ուներ , որոյ պարտէզը բէլէն պարտէզներուն որմին կից էր . սակայն տարօրինակ բան . բնաւ Թիւրքմէնաց Սէրուրէն այս տանը սեմէն ներս չկոխեց , Թէպէտ Պուխա-

ըստի մէջ և ոչ ոք կը կասկածէր՝ թէ այս տունը Սաֆէ-
րին սեփական էր : Այս տունը երեսի վրայ թողուած
կ'երևէր . բայց ուրիշները տեսած էին՝ որ մուրացիկ
Խէրէշ մը դադտ այս տունը կը մտնէր . իսկ որովհետեւ
Պուխարայի մէջ Խէրէշէնք ամեն տեղ կը մտնեն , անոր
համար մէկը ուշադրութիւն ըրած չէր մուրացիկ Խէրէշին
հոն մտնելուն :

Թէպէտ Հապիպ Թիւրքմէնաց սովորութեան համե-
մատ մարուքը բոլորովին ածիլած և այլանդակ կերպա-
րանք մ'առած էր չճանչցուելու համար, այլ դարձեալ
բունի Պուխարա մտաւ՝ վախճալով որ էմիրին մարդիկ
ներէն կամ ծառայներէն մին զինքը կը ճաշայ : Սա-
կայն օր մը , երբ Մուհամմէտ շահիկա իւր քով կան-
չեց , փողոցի մը մէջ Խէրէշ մը պատահեցաւ՝ զոր շատ
անգամ Սէրուշին վրանին մէջ տեսած էր : Կարծես , այս
Խէրէշ ինքզինքը կը ծածկէր . Հապիպ զգալով գադտ-
նիքը՝ Խէրէշին ետեւէն վազեց , բայց նա ալ , որպէս թէ
մէկուն իրեն ետեւէն վազելուն վրայ կասկածած ըլլայ ,
մեծ մղկիթը մտաւ . Որովհետեւ Հապիպ հասարակաց տե-
ղերը երևնալու կը վախճար , և դարձեալ այնպիսի
դիրքի մը մէջ էր , յորում իւր տիրոջ հաճի — Սաֆէրին
շատ չարիք հասցունել չէր ուզեր , Խէրէշին ետեւէն չը-
գնաց : Սէրուշին վրանին քով պառկելու վայրկենին՝ Խէ-
րէշ պատկերը դերուոյն մտաց մէջ ներկայացաւ , և
գադտնի զգացում մ'իրեն ըսաւ՝ թէ ասիկա այնպիսի
խորհուրդ մ'է՝ որ հիմայ իւր կենաց և գոյութեան
անհրաժեշտ պայմանն է :

Թողունք զՀապիպ որ լրտեսէ և դարանակալ լլլայ .
Հաճի — Սաֆէրին վրանը մտնենք : Այս վրանը բնագա-
ծակ , քառակուսի և թուրքաստանի մէջ նմանը չը-
նուած ամենամուրը թաղեայ էր . գետինը մետաքսեայ
գորգեր վառուած էին . վարդոյրներու գիմաց , Դա-
մասկոսի կարմիր եւ դեղին օթոցներ վրանը երեք մա-
ռի բաժնած էին . Առաջին մասին մէջ խիստ գեղեցիկ
բարձեր կային , ուսկից յայտնի էր՝ թէ այն տեղ Սէ-
րուշ ընդունելութեան տեղին էր . աջակողմեան մասին

մէջն ալ գետինը գայլի մորթերով ծածկուած՝ եւ երկաթէ անկողին մը կար. այս անկողնոյն քով՝ Ռըլիէֆ մորթերուն վրայ տարածուած էր՝ ձեռքերն ու ոտքերը շղթայակապ։ Ընթերցողը կը յիշէ՝ Թէ Սերուրը հրամայած էր՝ որ զՌըլիէֆ իւր վրանը փոխադրեն։ Չորս թիւրքմէնք զանիկա ձիու մը վրայ կապելով՝ բանակը բերած էին։ Հոն Ռըլիէֆին ձեռաց ու ոտից շղթայները քակելով՝ փայտի կտորի պէս, Սերուրէն վրանին այն մասին մէջ նետա՝ էին, ուր կըդտնուէ հիմա։ Ռըլիէֆ ճամբան բնաւ տրտունջ կամ սպառնալիք ըրած չէր, այնչափ չտրչարուած էր՝ որ բոլորովին անզգայացած և տրտում ու տխուր՝ միայն մահուան վրայ կը մտածէր։

Իսկոյն Հաճի—Սաֆէր երեւցաւ. Ռըլիէֆ դուրսը դարձուց՝ երբ իւր քով եկող մարդը ճանչցաւ, եւ արհամարհոտ ակնարկ մը ձգելով նորա վրայ՝ ուսերը Թօթուեց։ Սակայն Սերուրէն դէմքը ոչ խոժոռ եւ ոչ ըսպառնալից էր. ընդհակառակն քաղցր ժպիտ մը կար իւր շղթանց վրայ։

— Թեթեւ կերպով մի՛ դատեր զիս, ըսաւ Հաճի ուսերէն Ռըլիէֆին. ես այս տեղի տէրը չեմ, եւ պարտաւորեալ եմ քեզի հետ այնպէս վարուիլ ինչպէս վարուեցայ զքեզ մահուանէ եւ գերութենէ ազատել կարենալու համար։

Ռըլիէֆ՝ Սըմըրզանտ եղած միջոցին՝ Սաֆէրի բընութիւնը ճանչցած եւ շատ հաւանած էր. իւր սրտին մէջ կայծ մը ցոլաց Սերուրէն խօսքերուն վրայ. բայց այնչափ վշտացեալ եւ տառապեալ էր՝ որ բան մը չլսելու եւ չիմանալու զարկաւ։

— Կեանքս ազատեցիր, շարունակեց Սաֆէր. երբէք պիտի չմոռնամ, Հոս ունեցած բոլոր իշխանութիւնս պիտի գործածեմ՝ գերութիւնդ մեղմելու համար։ Մինչեւ ցարդ ստիպուած էի այնպէս ձեռացուլ նեղ՝ որպէս Թէ զքեզ կատէի. որովհետեւ, դարձեալ կըկրկնեմ, Սերուրէ տխուրոս միայն պատերազմական պաշտօնէի իշխանութիւն կուտայ ինձ պատերազմի ա-

տեն : Եթէ սակաւիկ մի դթուածեան նշան ցցունէի քեզի , խելոյն կըմեռնէիր , ես ալ կ'սկսեի կ'ըլլայի , որովհետեւ կրօնակիցներս կը յիշեն՝ թէ շատ տարիներ ձեր մէջ ապրած եմ :

Ռըլիէֆ ուշադրութեամբ Հաճիին խօսքերուն մը տիկ կ'ընէր՝ առանց պատասխանելու :

— Եղբայր , ըսաւ Սեֆէր , Ռըլիէֆին մտնելալով , շղթայակապ ըլլալուդ համար՝ կը շարշարուիս : սպասէ :

Հաճի դրպանէն խարտոց մը հանելով՝ կաշնաւորին քով ծռնկի վրայ եկաւ , և սկսաւ նորա ոտից շղթայները քակել :

— Շնորհակալ եմ , Սեֆէր , ըսաւ Ռըլիէֆ , հասկըցայ , շնորհակալ եմ :

— Պիտի աղատեմ՝ զքեզ շղթայներէդ , շարունակեց Սեֆէր , և այլ ևս նոցա ծանրութիւնը պիտի չըզդաս : բայց պէտք է ինձի խոտանա՝ որ շղթայները մէկ դի պիտի չնետես , որովհետեւ եթէ ծառայներս հոս մտնեն ու զքեզ ազատ տեսնեն , կենացդ վտանգ կը հասնի : նոյնպէս պէտք է խօսք տաս որ հրահանգներու համեմատ շարժիս :

Ռըլիէֆ Սեֆէրին վրայ երախտագիտական հայեցումած մը ձգելով՝

— Շնորհակալ եմ , Սեֆէր , ըսաւ , ի՞նչ որ ըսես՝ զայն պիտի ընեմ : ամեն ժողովրդոց մէջ ալ վեհ սրբաբեր կը դառնին , դիտեմ : Եթէ ինձ աղատութիւն շնորհես

Ռըլիէֆին այս խօսքերուն վրայ , Սեֆէր դէմքը խոթուեց , և վայրկեան մը շղթայները խարտելէ դադարելով՝

— Ազատութիւն , ըսաւ , ո՞հ , ո՞չ : անկարելի ցնորքներով մի՛ սփոփեք անձդ : կրնամ դերութեանդ վիշտերը մեղմել , կրնամ կենացդ խնայել : բայց չեմ կրնար և չեմ ուզեր քեզի ազատութիւն շնորհել :

Ռըլիէֆ յանկարծական շարժմամբ ետ քաշուելով՝

— Ուրեմն ինձ մէ ի՞նչ կ'ուզես , խաբեբայ , ըսաւ :

և ինչո՞ւ անոտի յոյսերով դիմ կը խաբես : չուտով դիմ սպաննէ՛ :

Սաֆէր՝ ձեռքը Ռըլիէֆին բազկին վրայ դնելով ու խորտոցն առնելով՝ կալանաւորին յուզման հակասակ ,

— Մտիկ ըրէ՛ , ուռ.ո՛ւս , ըսաւ , քեզի կը պարտիմ , բայց ալ աւելի կը պարտիմ կրօնիցս և հայրենեացս : Երբոր Սմըղմանա զիս աղատեցիր , ինձ ըսիր՝ թէ «ի՞նչ կրնայ ընել հայրենեացս դէմ քեզի պէս խզուկ մը : » Իրաւունք ունէիր այս խօսքը ըսելու , և դէպքերը զայն հաստատեցին : Ես պզտիկ եմ , մինչդեռ հայրենիքդ մեծ է . առանց վտանգի զիս կրնայիր ազատել . իրաւունք ունէիր . հայրենիքս տկար է , և կղզւամ՝ թէ դու ի՞նչ չարիք կրնաս հասցունել հայրենեացս , Բաղուկդ զօրաւոր է , քաջասիրտ և հանճարեղ ես . միշտ իմին ներուս թշնամի ես և պիտի ըլլաւ : Փանի որ կը պատեւրազմինք , քեզի տղատու թիւն չնորհելու իրաւունք չունիմ :

— Բաժնեքդ վախուստի ճանբայ են , պատասխանեց Ռըլիէֆ :

— Ինչո՞ւ վախուստի ճանբայ պիտի դորձածեմ , մինչդեռ իշխանութեանս ներքեւ ես : Ո՛չ , եղբայր . դու՝ որ հայրենիքդ և կրօնքդ կը սիրես , ի՞նչ պիտի ընէիր , եթէ իմ տեղս ըլլայիր , պատասխանէ՛ :

Ռըլիէֆ սթափելով՝ Հաճիին խօքին վրայ ուշադրութեամբ մտածեց . ակամայ շողքորթութեցաւ՝ Սերգէն՝ իրենց երկուքին համար ըրած բազդատութենէն : Սաֆէր շարունակ շղթայները կը խարտէր . գնդապետին ձեռքերը արդէն աղատ էին . Հաճի լուութեամբ ուսից շղթայներն ալ խորտակեց :

— Կը հասկնամ , ըսաւ Ռըլիէֆ . բայց ի՞նչու դիմ աղատել կուղես . աւելի լաւ չէ՞ որ դիմ անմիջապէս ըստ սպաննես :

— Ո՛չ , եղբայր . վաղը կամ առ առաւելն միւս օրը զքեզ խիփա պիտի զրկեմ . հոն էլ — Ումիս էմիրին , իմ նախկին տիրօջս և բարեկամիս տունը պիտի բնակիս : Էմիրին աղջիկը գերութենէ ազատեցիր . անոր տունը աւելի բարեկամի քան թէ պահապանի քով պիտի ըլլա :

լաս . եթէ պատերազմը վերջանայ , դու ալ աղատ պիտի ըլլաս :

— Եթէ պատերազմը վերջանայ արդեօք պիտի վերջանայ : Մոլեռանդ , և անհաւատ մահմետա . կաններդ :

Սաֆէր Ռըլիէֆին խօսքն ընդմիջելով ,

— Ես կրօնքդ չեմ նախատեր , դու ինչո՞ւ իմա կը նախատես . արդարութիւն չէ :

Ռըլիէֆ Սաֆէրին ձեռքը սեղմեց , որովհետեւ չըզթայները խարտուած էին :

— Վայրկեան մը զքեզ առանձին կը թողում , եղբայր , շարունակեց Սաֆէր . կը խոստանան որ մինչեւ վերադարձս ամենեւին տեղէդ պիտի չչարժիս . այս խոստումը քեզնէ անոր համար կը սլահանջեմ՝ որովհետեւ կեանքդ ասկէց կախումն ունի .

— Ինչ արժէք ունի կեանքը առանց ազատութեան , բայց ալ ինչ որ է , կը խոստանամ որ տեղէս չչարժիմ :

Արեւակը մարը մտած էր , երբ Հապիպ՝ որ վերքերն ու ցաւերը բանի տեղ չդնելով՝ բնաւ աչքերը Սերփիւն վրանին դրան վրայէն վերցուցած չէր՝ ճանչցաւ անկէց ելլող Դերիւն : Հապիպ ցատկեց և սկսաւ անոր ետեւէն վազել .

Տերփիւն բանտկէն ելլելով՝ քաղաքէն դռներէն անցաւ , և որմերուն քովէն՝ դէպ 'ի մեծ մզկիթն ուղղեցաւ , և հոն մտաւ : Այս անգամ Հապիպ Դերիւն պէս ըրաւ , և մզկիթին անկիւնները աղօթող քանի մի հոգեւորաց մէջ մտնելով՝ միշտ Դերիւն շարժումները դիտեց : Տերփիւն երկայն ատեն աղօթեց . Հապիպն ալ յուսահատեցաւ իւր վորձին անյաջողութեան համար՝ երբ Դերիւն վերջին անգամ երկրպագել վերջը՝ բոլոր տիքը նայեցաւ և դէպ 'ի մզկիթին դրան կողմն եկաւ : Հապիպ միւս երկիւղածներուն մէջ խառնուած ըլլալով՝ Դերիւն չկրցաւ դանիկա ճանչնալ և ուրիշներէն որոշել . Հապիպ ալ ելաւ և սկսաւ Դերիւն ետեւէն վազել . Տերփիւն

իւր հրապարակն աչքէ անցունելէ և ապահով ըլլալէ վերջը՝ թէ այն տեղ և ոչ մէկը կայ, Հաճի — Պաֆէրի աանը մօտենալով՝ հոն մտաւ, վերջին անգամ բոլոր տիւրը նայելէ յետոյ :

Հապիպ հրապարակին մէջէն վազելով՝ տանը դըրան առջև հասաւ, բայց չկրցաւ դուռը բանալ՝ որովհետեւ փակուած էր : Հապիպ այնչափ կ'զգար այս դաշտնեաց խորը թափանցելու հարկաւորութիւնը՝ որ անհնարին դժուարութեանց հակառակ՝ տանը պարտիզին ցանկէն վեր ելաւ : Խիստ մեծ դժուշուրեամբ մինչև պատուհանները սողաց — Պուխարայի մէջ տունները մէկ դատիկոնէ են — և լաւ մը տանը ներսը դիտեց : Գիշերը վրայ հասած էր, բայց լուսինը տանը չորս սենեակները կը լուսաւորէր : Ո՛չ մարդ և ո՛չ կահ կարասի կար այս սենեակներուն մէջ, ուսկից յայտնի կ'երևէր թէ սովորաբար հոն մէկը չէր բնակեր :

Գերին համարձակելով մէկ պատուհանէն ներս մըտաւ, եւ ամեն տեղ նայեցաւ, սակայն բան մը չգտաւ : Դեմիւր աներեւութացած էր :

Հապիպ չյուսահետեցաւ, պարտէզն, պարտիզին ճամբայներն ու հոն ածած խիտ մաղաւներն ալ աչքէ անցուց : Դեմիւր չէր գտնուեր :

Յանկարծ Հապիպ օդին մէջ՝ իւր գլխէն վեր, ձայն մը լսեց : Այս ձայնը՝ բէ-բէ պարտէզը զատող ցանկին կից գտնուած սքանչելի ժանտաթղէնուոյ մը գազաթէն կուգար :

Հապիպ աչքերը վերցուց : Դեմիւր ծառին մէկ օտտին վրայ նստած՝ անտեսանելի խօսակցի մը հետ կը խօսակցէր : Բարիչ մեղմ եւ ներդաշնակաւոր ձայն մ'ալ կը պատասխանէր : Կարծես այս ձայնը բէ-բէ տունէն կուգար : Հապիպ տեսնել ուզեց, բայց Եւթեմիւրի գրկաւորին պարտէզը շրջապատող որմը խիստ բարձր էր : Գերին բան մը չորոշեց : Այն ատեն դետին պառկելով լսել ուզեց, բայց հողմը հակառակ կողմէն՝ կը փչէր՝ թէ լեզուն իրեն անծանօթ էր : Բան մը չկրցաւ հասկընալ :

Հապիպ շարունակ «Էրկէն» վրայ կընայէր, բայց չէր
կրցած իւր կերպարանքը դիտել, որովհետեւ խոհեմու
թեամբ բաւական հեռի կեցած էր այն մարդէն՝
որուն ետեւէն ինկած էր: Իսկոյն լուսնոյ մէկ շառաւիղը
ծառին ոտներուն վրայէն անցնելով՝ «Էրկէն» դէմքը
լուսաւորեց՝ որ այն վայրկեանին իրեն կողմը դարձած էր:
Հապիպ ճանչցաւ զՀաճի—Սաֆէր:

ԺԹ.

Է Մ Ի Ն Է

Հապիպ ուզածը գիտնալով՝ հետաքրքրութիւնը
յագեցունելէ վերջը՝ արուեստական զօրութիւնները վը-
րայէն դացին և տկարացաւ: Կրած վիշտը՝ որ մեղ-
մած կ'երեւէր՝ աւելի սաստկացաւ. գլուխը դարձաւ
եւ տինդ ունենալուն համար՝ արիւնը սկսաւ արագ ա-
րագ շրջան առնուլ իւր երակայ մէջ. Թէպէտ Հապիպ
բոլորովին դառն եւ տագնապալից վիճակի մէջ էր,
սակայն յայտնուած վտանգը հասկցաւ, ժողովեց բոլոր
ուժը եւ սկսաւ ցանկին ուղղութեամբ վար սողալ, որոյ
դէրքը խիստ լաւ կը յիշէր. աւանց ինալու մինչեւ որ
մին սաղոթը հասաւ. բայց երբ մագլել ուղեց, ինչպէս
որ անդամ մ' ըրած էր, զգաց թէ բոլորովին տնկարե-
լի էր: Այնչափ յոգնած էր որ ալ վրան զօրութիւն չէր
մնացած. հառաչանք մը արձակելով՝ մորենույ մը բու-
նին քով նուազած ինկաւ, որոյ ոտները իրար դալով,
նորա անշարժ մարմինը ծածկեցին:

Հարկաւ ընթերցողք գուշակած ըլլալուն են՝ թէ

Հասկալին լսած այն ձայնը՝ որ Սաֆէրին խօսքերուն կը պատասխանէր՝ էմինէինն էր :

Կը յիշենք՝ որ Մուղաֆֆէր՝ էլ — Ումրա էմիրին աղջիկը է—էմինէինն դիտաւորին հաւատացած էր : Անկարելի եղած կը թուէր՝ զէմինէ տեսնելու փորձ փորձելը . որովհետեւ բէլլէ՝ խիստ օրինապահ և երկիւղած ծեր , իւր կրօնից հետ իրաւախոհ ըլլալու երբեք հաւանութիւն պիտի չտար : Սակայն Սաֆէր և էմինէ՝ իրարու հետ համաձայնելով՝ որոշեցին որ ամեն խոչընդոտներուն յաղթեն : Չենք կրնար բացատրել թէ ինչպէս Սաֆէր ժանտաթղենին դատաւ՝ որոյ ճիւղերը բէլլէ պարտեզներէն վեր կը բարձրանային , և թէ ինչպէս էմինէ ալ ճիշդ այն ժանտաթղենւոյն հաւասար բարձր տեղ մը՝ թուփ մը դատաւ . շատ անգամ էրկուքնին իրարու հետ տեսնուած էին , Հաճին իւր արշաւանքէն վերադառնալէ ի վեր :

Էմինէ եւ Սաֆէր զիրար կը սիրէին . սէրերնին՝ մէկ մը մի եւ նոյն վտանգի ենթակոյ ըլլալնն եւ մէկ մը ալ իրարու քով յաճախելնն յառաջ եկած էր . մարդու եւ կնոջ մէկդմէկու հետ յարաբերութիւն ընելը՝ տաճկաց մէջ սովորութիւն չէ : Արդէն երկայն ատենէ ի վեր էմիրին աղջիկը Թիւրքմէնին վրայ ըրած տպաւորութիւնը լուր զգացած էր . Հաճի իւր ուխտերը աղջիկէն դադարի պահած չէր , բացատրած էր իրեն՝ թէ մահմէտականաց եւ մանաւանդ իւր աղանդոյն մէջ , ուխտերը յաւիտենական չեն : Եթէ , ըսած էր , Մեքքէ ուխտաւորութեան երթանք եւ այն տեղի շէյխին ալ մեծակալ դումար մը տանք , կրնանք մեր ուխտերէն ազատուիլ : Սաֆէր իւր վերջին ճանապարհորդութեան միջոցին՝ իւր խորհուրդները էլ — Ումրա էմիրին յայտնած , նա ալ հաւանութիւն տուած էր : Ուրեմն էմինէ եւ Սաֆէր կրնային երջանիկ օրերու յուսալ , բայց ինքզինքնին ծածկելու պարտաւորեալ էին , որովհետեւ իսլամին օրինաց համեմատ խիստ մեծ յանցանք կը համարուի՝ ներքին կենաց դէմ մեղանշելը :

Այս իրիկուն՝ Սաֆէր բարի լուր մը բերած էր :

— Նամակ մ'ընդունեցի հօրմէդ, կ'ըսէր Սաֆէր
Էմինէին. պատգամաւորութիւն մը կաղնուած և խի-
վայէն ճանքայ ելած է՝ զքեզ տանելու համար. շաբա-
թը չանցած՝ հոս պիտի ըլլայ. ֆիշ ատենէն երջանիկ
պիտի ոլլանք. որովհետեւ քանակս Պուխարայէն պիտի
չհեռանայ՝ պատգամաւորութեան դալէ յառաջ, և
ղլուզաֆֆէր կրնանք նեղը ձգել՝ եթէ չլծողու որ
դու հօրդ քով երթաս :

— Աստուած բարի է, Սաֆէր, և իւր երկիւղած-
ները կը պահպանէ :

— Այո՛, ամենասիրելի աղջիկս. կը յուսամ որ դո-
նէ քեդի համար փորձութեանց ժամանակն անցած է,
որովհետեւ ես տակաւին կատարելիք պաշտօն մ'ունիմ,
այն է՝ անարդար յաղթականաց դէմ՝ հայրենիք և
կրօնք պաշտպանել, Բայց գոնէ, եթէ Աստուած ուզէ,
ապահով տեղ մը պիտի ունենամ, ուր երբեմն երբեմն
կարենամ քովդ հանգստանալ. Ամենա-
սիրելի աղջիկս, կը յիշե՞ս մեզի ազատութիւն տուող
Ռուս պաշտօնակալը :

— Հարցնելը աւելորդ է, որ մը չեմ անցուներ ա-
ռա՞յ զանիկա օրհնելու՝ և անոր վրայ Մարգարէին
օրհնութիւնները կանչելու :

— Պատերազմին բաղդերը զանիկա կալնաւորը ը-
րին, չղթայակապ և վիրաւոր հոս է. մեզի ըրած մար-
դասիրութիւնը յիշելով՝ զանիկա պաշտպանութեանս
տակ առի :

— Լաւ, Սաֆէր :

— Հօրդ քով պիտի դրկեմ, որպէս զի մինչև պա-
տերազմին վերջը՝ զանիկա պահէ, վերջը անոր աղա-
ստութիւն պիտի տամ :

Էմինէ՛, քիչ մը մոածելով,

— Որոշումներդ պաշտօնակալին յարմար կուգա՞յ,
հարցուց :

Սաֆէր՝ ժպտելով,

— Ոչ այնչափ, ըսաւ, բայց հարկ է որ ընդունի :

— Ինչո՞ւ բողբոլին չես աղատեր և չես լծողու որ

իրեններուն քով վերադառնայ :

— Քաջասիրտ , զօրաւոր եւ բոլոր Ուռուներուն մէջ համբաւաւոր գլխաւոր մ'է . եթէ ազատենք՝ մեր նպատակին դէմ դործած պիտի ըլլանք :

Էմինէ՝ գլուխը թօթուելով ,

— Երբոր , հարցուց , նա զմեզ աղատեց , մեղէ պայմաններ առաջարկեց :

— Բայց , ամենասիրելի՛ սղջիկս , ըսածդ ուրիշ բան է . պաշտօնակալը հաւատալով որ ես իւր հայրենեաց վրտանդ չեմ կրնար հասցունել՝ դիս աղատ թողուս . իսկ ինքն ընդհակառակը :

Էմինէ Սաֆէրին խօսքն ընդմիջելով ,

— Միայն Աստուած , ըսաւ , մեծ է , Սաֆէ'ր , հայրենիքդ զօրաւոր պիտի ըլլայ՝ եթէ Աստուած ուզէ , կամ պիտի կորսուի իւր շնչովը : Աստուած ուրիշ միջոցներ կը գտնէ՝ զմեզ պատժելու համար , եւ այս մարդը մեր դէմ բան մը չկրնար ընել՝ եթէ իւր դերադոյն կամքը չուզէ : Ո՛չ , Սաֆէ'ր , խղճիդ թելադրածին պէս դործէ , եւ կէս մարդտսէր մի՛ ըլլար :

— Կուղե՞ս :

— Կաղաչեմ :

— Կամքդ միշտ ինձի համար նուիրական է . կը հնազանդեիմ քեզի . Ուռուս պաշտօնակալը այս իրիկուն պիտի ազատուի :

— Շնորհակալ եմ , Սաֆէ'ր , Աստուած զքեզ պիտի վարձատրէ , ես ալ զքեզ աւելի պիտի սիրեմ՝ եթէ կարելի ըլլայ :

Երկուքին ձայնն ալ մեղմ եւ խորհրդաւոր միմուռնի փոխուեցան , իրենց յոյսերուն եւ նպատակաց վրայ կը խօսէին . Գիշ ատենէ յետոյ՝ Սաֆէր վերջին համբոյր մը զրկելով էմիրին աղջկան , ծառէն վար իջաւ եւ պարտէզէն դուրս ելաւ :

Սերուին փրանին մէջ թողուցանք զՌըլիէֆ բացարձակ անշարժութեան մատնուած , Բաղուկները տարածելով՝ աղատութեամբ շունչ առաւ եւ սկսաւ քնանալ :

Ուրլիէֆ խառնափնդոր ձայներ լսելով՝ արթնցաւ . Սերտաբլն ընդունելութեան սենեակին մէջ թիւրքմէնները կը խօսէին . Ուրլիէֆ բան մը չհասկցաւ . որովհետեւ միայն Ուռուս բառը շատ կը կրկնուէր՝ գուշակեց՝ թէ նոցա խօսակցութեան առարկայն ինքն է : Գիշեր էր , և վրանին մէջն ալ խաւարը պատած՝ երբ քիչ քիչ ձայները լսեցին : Թեթեւ աղօտ նշոյլ մը Ուրլիէֆին տուողը լուսաւորեց . Հաճի — Սաֆէր լապտեր 'ի ձեռին՝ ուսն ալ ծրար մը , երկրորդ անգամ իւր կալանաւորին քով մտաւ :

— Եղբայր , ըսաւ Սաֆէր , քեզի ազատութիւն կը բերեմ :

Այս աւետիւրը այնչափ անշուսաղի էր՝ որ Ուրլիէֆ ցատկելով՝ դարմացման և ուրախութեան ազդակ մը արձակեց :

— Կամայ , կամայ , տակաւին վտանգէ բոլորովն ազատ չես : Որոշեցինք որ զքեզ խիստ զօրկենք :

Սաֆէր բերած ծրարը անկողնոյն վրայ ձգելով՝

— Այս իմ հանած աշխարհ լաթերս հագի՛ր , շուտ ըրէ :

Ուրլիէֆ տակաւին ափշած , իւր հանգերձները հանեց . Սերտաբլն զգեստները հագած միջոցին՝ ուղեց որ քանի մը հարցումներ ընէ , բայց Սերտաբլն մատը չըմանց վրայ դրաւ :

— Քեզի համար , ըսաւ Սերտաբլ , հրեշտակ մը բարեխօսեց : Վերջը կիմացունեմ քեզի լուծիւն :

Երբ գնդապետը հագաւ լաթերը , Սերտաբլ՝ ծառ տեղերը շտկելով՝ եւ ձեռքէն բռնելով ,

— Հիմայ , ըսաւ , ետեւէս եկո՛ւ , բայց բառ մ' ալ մի՛ հաներ բերնէդ :

Պահապան զօրքերը՝ զՍերտաբլ ճանչնալով , յարգադանօք ճամբուն վրայէն ետ կրկենային : Երկուքն ալ բանակին ծայրերը հասան . իրենց առջեւ ընդարձակ եւ մուրթ անապատը կը տարածուէր :

Մթութեան մէջ մանելով՝ այնպիսի հեռի տեղ մը հասան՝ որ բանակին աղմուկները մինչեւ հոն չէին դար, եւ լոյսերն ալ այն տեղը չէին լուսաւորեր :

Հուսկ ուրեմն, Սաֆէր՝ բերանը բանալով ,

— Եփրին աղջիկն էր քեզի համար աղաւթութիւն պահանջողը, այն աղջիկը՝ զոր հոռ Սմբդանտի մէջ ազատեցիր . հիմա անոր երախտապարտ ես :

— Հիմա բողբոջին աղա՞տ եմ, Սմբդանտ վերադառնալու ազատութիւն ունի՞մ, հարցոյց Ռրիէֆ, որ տակաւին իւր երջանկութեան չէր կրնար հաւատար :

— Ոյո՞, չնորհիւ Եփնէի :

— Նա իւր պարտքը կը վճարէ :

— Իս ալ իմ կը վճարեմ, ըսաւ Սաֆէր :

Սաֆէր Ռրիէֆին վրէժն կախուած շղթան ալ խորտակեց, և մեր ընթերցողներուն ճանչցած ջքադրամը դնդապետին երկնցնելով ,

— Այս հա՛ջիւլ տ'ա, ըսաւ . ափիւս Մէքքէի շէրիֆն է :

— Բայց առարկել ուղեց Ռրիէֆ :

— Ս'ա, ծպտեալ կերպարանքդ անբաւական է . դիւրին կրնաս ճանչցուիլ, բայց այս հա՛ջիւլ դրեղ Մահմետականաց նուիրական կընէ, և ոչ ոք կը համարձակի քեզի դէմ մղանչելու . կտրծեմ պարտուցս հակառակ գործած չեմ ըլլար՝ այս նուիրական կնիքը քեզի պէս արդար քրիստոնէի մը յանձնելով :

Ռրիէֆ՝ ուժգին Սաֆէրին ձեռքը սեղմեց :

— Շքադրամը ինձի կտրեւոր է, ըսաւ Հաճի, որովհետեւ էմիրին թշնամութեան դէմ պիտի կռուիմ, և երկայն ատեն անորմէ պիտի չկրնամ զատուիլ : Վաղը ծառայներէս երեքը ետեւէդ պիտի դրկեմ : Երբ Սմբդանտ հասնիս, խօսք տուր ինձի՝ որ ամեն դիշեր թիւսէն Բուրաֆէ ըսուած տեղը երթաս . այս հա՛ջիւլ « Սաֆէր և Եփնէ » անունները հնչող մարդուն պիտի տաս :

— Եթէ չմտնեմ՝ ութ օրէն յառաջ քեզի կը վերադարձունեմ, ըսաւ Ռրիէֆ :

— Դուք, շարունակեց Հաճի, երբոր ձեր պա-

առւոյն վրայ երդնուք, ամենեին չե՞ք խաբեր ուրիշները :

— Երբէք :

— Կաղաչեմ՝ որ պատուիրդ վրծոյ երդնու՝ որ քու մարդոցդ գրեզ աղատողին անունը պիտի չիմացունես : Բոլոր քրիստոնեայները քեզի չեն նմանիր, երբոր խաղաղութիւն ըլլայ, Ռուս մը կրնայ կրօնակիցներուս ըղքեղ աղատողին անունը յայտնել, և եթէ այս առթիւ անունս ալ տրուի, իմ վրայ կտակած կը հրաւիրեմ, կանպատուիմ, և թերևս կամրատաճանուիմ :

— Ո՛հ, պատուոյս վրայ կ'երդնում՝ որ ամենեին անունդ բերնէս պիտի չհանեմ :

— Ողտ ես . բայց իրարմէ բաժնուելէ յառաջ՝ ներե որ վերջին չնորհք մ'ալ պահանջեմ քեզնէ . ըսին ինձի՝ թէ Սուղաֆէր ձեզի հետ խաղաղութիւն ըրեր է . Սմբղանտ կիմանաս տօրկա . կրնաս ճիշդը իմացունել պատգամաւորիս : Շնորհք մ'է որ կը պահանջեմ քեզնէ, բայց այս չնորհքը աղատութեանդ պայման չեմ համարեր :

— Ռուսք, Սաֆէ'ր, կը պատերազմին և յայտնի խաղաղութիւն կընեն . եթէ Սմբղանտ բան մ' իմանամ, պատգամաւորիդ կ'ըսեմ :

Սաֆէր՝ քսակ մը հանելով,

— Քեզի ձի չեմ կրնար տալ, որովհետև Գեղիները ձիով չեն ճանապարհորդեր, կրնաս ալ ճանչցուիլ, բայց քեզի էշ մը պէտք է . ահաւասիկ ստակ :

Ռելիէֆ չմերժեց, այլ քսակը առնելով՝

— Սաֆէ'ր, ըսաւ, դրկենք դիրար :

— Գրկենք դիրար, եղբայր, մինչև մօտ պատերազմը :

Յարբեր ցեղերէ այս երկու անձինքը և ուխտեալ թշնամիները՝ խիստ մտերմութեամբ իրարու հետ կապուեցան . յետոյ Ռելիէֆ մթութեան մէջ աներևութացաւ :

(Ծաղանկութիւն)

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պօլիս . 1875 Հոկտ . 27

. . . Խմբագիր Հարք .

Ձեր պատուական ամսաթերթին մէջ պարունակուած նիւթերն իւրաքանչիւր անգամ ուշի ուշով եւ ոչ վեր 'ի վերոյ կարգացած ատենա՝ օրտիս մէջ ուրախութեան կայներ կը ցոլան , տեսնելով՝ որ ազգային ամեն տեսակ խնդրոց վրայ սուր եւ անաչառ դիտողութիւններով , բարոյական , տնտեսագիտական , պատմական , երգեմն ալ օրուան քաղաքականութեան վերաբերեալ ընտիր դուռններով կը զարդարէք ձեր թերթը : Արդարեւ իմ հետ շատերն ալ կսքանչանան ձեր դոյին ճարտարութեան , թէպէտ մի քանի անհատներ ալ ձեր թերթը բոլորովին անօգուտ թերթ մի կը համարին , եւ ողջամիտ ընթերցողաց այնպէս հաւտացունելու կը ճգնին , որպէս թէ նոյա մէջ պարունակուած յօդուածները ինն եւ տասներորդ դարու ոգւոյն չեն համապատասխաներ : Սխալ քննադատութենէ սխալ կարծիք կը ծննի եւ ոչ այլ ինչ . սակայն հոգ չէ , կարծիք եւ ճշմարտութիւն իրարու հետ բաղխուած առեն՝ երկրորդը միշտ յաղթական դուրս կենէ ճակատամարտէն :

Այս անգամ թղթակցիլ ուզեցի ձեզ հետ , յոսամ թէ թղթակցութիւնս ընդունելով , կը հաճիք զայն Յու-

սոյ մէջ ամիոփել, որոյ համար կանխաւ շնորհակալու-
թիւնս կը յայտնեմ . . . խմբագիր Հարցդ :

Տաճկաստանի Հայոց Պատրիարք Վարժապետեան
Ներսէս Արք եպիսկոպոս՝ ազգային ժողովոյ հրաժարա-
կան տուաւ, յորում կը յայտնէր՝ թէ այլ եւս իւր պա-
տրիարքական պաշտօնը վարելու անկարող կը գտնուի՝
իւր առաջին հիւանդութիւնը նորոգուելուն պատճա-
ռաւ : Ազգային ժողովը Նորին Սրբազնութեան հրաժա-
րականը չընդունելով, որոշեց որ դարձեալ պատրիար-
քութիւնը Ներսէս եպիսկոպոսի անձին վրայ թողլով՝
տեղապահ մը կամ փոխանորդ մը կարգէ, սա ալ անոր
հետ խորհրդակցելով գործէ միշտ : Ազգային ժողովոյ այս
որոշումը Ս. Պատրիարքին հաղորդելու համար՝ երկու
պատգամաւորք ընտրուեցան . Գեր. Տ. Մատթէոս Վար-
դապետ խլմիշլեան եւ Վսեմափայլ Մտեփան վաչա Սր-
բանեան : Պատգամաւորք Նորին Սրբազնութեան եր-
թալով՝ ազգային ժողովոյ՝ իւր հրաժարականը չընդու-
նելու որոշումը յայտնեցին եւ ազաւեցին զինքը յանուն
ազգին՝ որ հրաժարականը ետ առնու . Սրբազան Պա-
տրիարք՝ շնորհակալ ըլլալով ազգին առ ինքն յորոյն եւ
համակրութենէն, կրկին եւ կրկին կիմացունէ՝ թէ իւր
համար պատրիարքական պաշտօն վարելը անկարելիու-
թիւն է : Պատգամաւորք յոյժ կը թախանձեն զՍրբա-
զան Պատրիարք, այլ ինքն նոցա աղաւանաց եւ թա-
խանձանաց չզիջանիր :

Ահա Ներսէս եպիսկոպոս կը հրաժարի պատրիար-
քական պաշտօնէ, անձն մի՝ որ ազգին սիրոյն եւ հա-
մակրութեան արժանացած է, լաւ դիտցած է կառու-
վարել աղբը, քաջ ճանչցած է նորա պէտքերն ու կեն-
սական շահերը . մէկ խօսքով, պատրիարքական գա-
հուն արժանաւոր դահակալ մի լինելու արամադրու-
թիւններն ունեցած է :

Վերջին օրերս, ինչպէս Պօլսոյ մեր ազգային թեր-

թերէն իմացած էք, էջմիածնէն խայտառակութեամբ մերժուած եւ գաղտնի Հռովմայիւրած Հովեան եւ չիք— Ստեփանոս եպիսկոպոս անուն երկու իրք եւ ամբարիշտ անձանց՝ մեր վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսի վրայ տեղացած գարշահոտ եւ անլուր թշնամանքները, հայհոյութիւններն ու զրպարտութիւնները մեծ յուշմունք պատճառեցին հասարակութեան մտաց մէջ:

Վերոյիշեալ երկու տնձինքն Հռովմայիւրթալով՝ զըրպարտութիւններին ժայթքած են վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսի դէմ, զրպարտութիւններ՝ որոց հաւատալու համար՝ իմացականութիւննիս կորսնցունելով՝ անողգայ ըլլալու կամ անքան անասնոց հաւատարեւու եմք: Անտարակոյս, Հովեան եւ չիք—Ստեփանոս եպիսկոպոս մտածելով՝ որ Հռովմայիւր վատիկան մինչեւ ցարդ պապերու կամ ճիզուլութներու ահագին չարութեանց եւ եղբունագործութեանց կեդրոնն եղած է, իրենք ալ հոն դնացած են՝ աներկիւղ եւ համարձակ իրենց ազդին եւ եկեղեցւոյն եւ մեր ընդհանուր հոգեւոր Գլխոյն դէմ յարձակումներ րնելու: Ի՞նչ, միթէ այդ անձինքն այնպէ՞ս կերպեն՝ թէ իրենց յարձակումները մեր ազդին եւ եկեղեցւոյն պիտի վնասեն եւ վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսի անունը պիտի արատաւորեն: Քա՛ւ լիցի: Եթէ իրենց ապաստանարան ընտրած Հռովմը ոչ ինչ կրցած է ընել մեր ազդին, եկեղեցւոյն եւ կաթողիկոսներուն՝ հակառակ իւր անչափ ճշգրանց, իրե՞նք ո՞ր եւ է վնաս պիտի հասցունեն:

Հովեանի եւ չիք—Ստեփանոս եպիսկոպոսի մեր վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսի նկատմամբ ըրած զրպարտութեանց ամենէն մեծը սա՛ է որ իրք թէ նա Ռուսիոյ կառավարութեան դէմ ապստամբութեան միջոցներ կը խորհէ: Սաուդիւ, Ռուսիոյ կառավարութիւնը այս զըրպարտութեան բնաւ հաւատալի տիտի չընծայէ, արդէն համազուտ ըլլալով՝ որ ընդհանուր Հայոց հոգեւոր Գլխոյն իւր դէմ ապստամբութիւնն ի գործ դնել չուզեր: Հանճարեղ անձինք գիտեն՝ թէ Ռուսիոյ կառավարութիւնը Գէորգ կաթողիկոսի հետ ի՞նչ տեսակ ուշիմ

քաղաքականութեամբ կը վարուի :

— Հովեան եւ չիք—Ստեփանոս եպիսկոպոս եւ սոցա համախոհք ապստամբութիւն կը համարին վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսի՝ իւր եկեղեցւոյն եւ աղօթին իրաւանց եւ շահուց պաշտպան կանգնելը . կողմէն՝ որ նա իւր աղօթն եւ եկեղեցին՝ օտար տէրութեան մատնէ . համոզէ եւ թելադրէ Ռուսաստանի հայերը՝ որ իրենց կրօնքն ու աղօթն ուրանալով՝ ուրիշ աղօթի՞ յարին , եւ ուրիշ եկեղեցւոյ ծոցը դիմեն , խրախուսէ եւ քաջալերէ զանոնք՝ որ իրենց աղօթային դպրոցաց մէջ մայրենի լեզունին չսորվելով՝ ուրիշ լեզու սորվին . իրենց աղօթին պատմութիւնը մէկ կողմ դնելով՝ օտար աղօթաց պատմութիւնը ձեռք առնուն :

Թո՛ղ Հովեան եւ չիք—Ստեփանոս եպիսկոպոս ցոյց տան՝ թէ ե՞րբ Գէորգ կաթողիկոս ուղղակի համաշուրջակի դրդեր է Ռուսաստանի Հայերը , որ իրենց տէրութեան դէմ ապստամբին , Ռուսիա՝ իւր հանճարեղ քաղաքականութեամբ համոզուած է՝ որ իւր իշխանութեան ներքեւ գտնուող ստրուկ աղօթ մը՝ չկրնար համարձակիլ իրեն դէմ ապստամբելու :

ՅՈՒՍՈՅ Խմբադրութիւնը բաւական ժամանակէ ի վեր ահաւանդեալ եւ ահաբեկեալ վրայ վիճաբանութեան բռնուած է Ն. Ճ. ստորագրութեամբ մէկուն հետ : Ն. Ճ. անձը որպէս թէ բնական գիտութեանց եւ Ս. Գրոց խորը թափանցած ըլլայ՝ բնական եւ կրօնական փաստերով ձեր դէմ դինած է՝ ձեր պաշտպանած սկզբունքը հերքելու նպատակաւ :

Զմեռնիոյ Արեւելեան Մամլոյ թղթակից Շահնուր անուն անձը՝ այն թերթերէն միոյն մէջ Հայոց սերնդական տճման վրայ խօսելով՝ Ձեր Յոյսը պարսաւեր էր , իրը թէ Հայոց աղօթին նուազման պատճառ համարուած ահաբեկեալն կը ջատագովէ եւ ահաւանդեալն կը մերժէ . ըսեր էր թէ՛ Յոյսը չղջիկի պէս խաւարին մէջ կը թռի , անդրաշնչական երազներ կը տեսնէ եւ անդրաշնչա-

նական վարդապետութիւններ կը քարոզէ . և ըն և ըն :

Չեր թղթակից Ստեփանէ՛ Շահնուրի դրածին սրտասխաններ էր , ապացուցանելով թէ Յուսոյ պաշտպանած սկիզբունքը ո՛չ սխալ , ո՛չ անդրադեռնական և ո՛չ Հայոց նուազեման պատճառ է . Ստեփանէ՛ ապ' հշմարտութիւնը խուսափաններ էր՝ թէ Շահնուրի այէս մարդիկներու հետ վիճարանելը պիտութեան և պստմութեան սրահէն վար մանկանց ծաղկոյն իջնել և հոն քանի մը դիտնական բառ հեգոյններու հետ խօսքի բռնուելու կը նմանի . Ստեփանէ՛ իրաւունք ունէր այսպէս ըսելու , և պիտի ունենայ՝ եթէ անդամ մ' Սերեւեան Մամոյ եպտեմբերի թիւն առնով՝ 'ի պատասխանի իւր գրածին՝ Շահնուրի թղթակցութեան մէջ հատուածը կարդայ :

Ստեփանէ՛ թողով Շահնուրի թղթակցութեան ընդարձակ պատասխանելը , մեք այսչափ կ'ըսեմք՝ թէ Շահնուր խնդրէն բոլորովին չեզլով Ստեփանէ՛ի դէմ յարձակած է :

Շահնուր քանի մի վերացական խօսքեր ընելէ վերջը՝ « Չէ , ըսած է , կ'սխալիմ , եթէ կայ մարդ մ'որ այս և ուրիշ բնութեան օրինաց դէմ կ'ընդմիջի , որ աչխարհիս մէջ ինքն իրմէ անչափս դո՛հ է , այս է Սերմա չեան Ստեփանէ՛ , կուտակրօն վարդապետ մը , որ ինչպէս ինք կ'դրէ Յուսոյ մէջ , հեռութեան « Բահր » (վա՛շ) բաղմած՝ ըրք կ'մանէ , մեզի պէս ծնունդը դեղերոզ և քանի մը հեռական բառ հեգոյններու հետ գործ չունի : Օղային մարմինն մ'է նա՝ որ երկրային կրից տիղմը կ'անգոսնէ , հոգեկանութեան բարձրագաւառները կ'թռի , կ'ծաղրէ լոյսը , գեր 'ի վերոյ կ'սրանայ քան շէնքի և կ'գիւմագրաւէ Արեւ , կ'հասնի վերջապէս վերնատունը , ուր մարդ չկայ , և Հոգւոյն Սրբոյ դալատեան կ'աղաւթ , որ պիտի իրեն երեւի Մամբրէի աւանդին դէմքով՝ որպէս զի մեր վրայ շնորհ թափէ , հայոց աւերակները վերականգնէ և տանի մեզ այն գերեզմանիկ աշխարհն ուր իրեն պէս չնաշխարհիկ հրեշտակներ կապրին . Բայց Ստեփանէ՛ մարդկային ազգի մէջ եղական էակ մ' »

է, և անտեսանելի նոյն իսկ ներկոմիդիոյ ուշիմ ժողովըրդեան աչաց, որ երբ Արմաշու քիւերուն վրայ բու մը նշմարեն՝ կ'կարծեն տեսնել այլակերպեալ Ստեփանէն :

Արեւելեան Մամոյ թղթակից Շահնուր՝ այն անձանց կարգէն է՝ որք քիչ մը բան ուսանելով՝ կը կարծեն՝ որ թէ՛ աղգալին, թէ՛ կրօնական, թէ՛ քաղաքական և թէ՛ բնագիտական իրաց վրայ նուրբ և ուղիղ տեսութիւններ ընելու արամադրութեան մէջ կը գտնուին : Շահնուր իւր ընկերակցաց կարգին մէջ բացառութիւն մ'ալ կը կազմէ. որովհետեւ մարդարեւական ոգի ունենալով՝ իմ ճանչցած Ստեփանէն՝ Արմաշու կուսակրօն վարդապետներէն մին կրճամարիւնսնք մէկուն հետ վիճաբանութեան բռնուած ատեն՝ որովհետեւ անդէտ տրամաբանութեան և վիճաբանութեան կանոնաց, չկրնալով դիմադրել իրենց ընդդիմախօսին զօրաւոր փոտտերուն՝ փախուստի ճանրայ կ'ընտրեն՝ ընթերցողները չլացնող գեղեցիկ բառեր գործածելին : Շահնուր, առանց վէճի նիւթ եղած խնդրոյն վրայ խօսելու, օգոյն մարտնչելու, հեղինակեալ բարձրագոյնները, Սքէն, Ուրե, ազանեւ, գերբընէլ աշաբ, Նաշաբնիկ հեշաբներ, եղան եւ, արաւ, դիւսբաւել, այլակերպեալ ևն, բանաստեղծական բառերը իրարու ետեւ շարելով՝ կը կարծես՝ թէ բուն խնդրոյն վրայ խօսած և յաղթանակ տարածեալ Ստեփանէի դէմ. կը խաբուիս Շահնուր, Արեւելեան Մամոյ թղթակցին՝ փախուստի համար ոյս կերպ ճանրայ բռնելը՝ Տրամաբանութեան մէջ խնդրելու և հեղինակեալ կը կոչուի. ուրիշ անուն չունեցող իմաստակուլութիւն մ'ալ է Շահնուրի բռնած ճանրոյն. այսինքն, զերաւ փախելու՝ բանաստեղծական բառերով պարտաւորեալ իմաստաւորեալ :

Շահնուր ըսած է. « Բայց եթէ երկնային այս ըմտեփանէն՝ գիտութեան օրակին մէջ գոհ ու գոհունակ է, ես գոհ չեմ, այլոց հետ՝ իմ վիճակէս. վասն զի կատարեալագործութեան օրինաց կ'հաւտամ, վասն զի դիտեմ որ կաթիլ մը ջուր մ' եմ գիտութեան ովկիանոսին մէջ, վասն զի երկրի մարդ, կրից մարդ, յառաջագի-

մութեան մարդ՝ գիտեմ որ կեանքն անդուլ պայքար մ'է ուր նիւթապէս, բարդապէս և մտապէս զարգանալու համար պարտիմ ճշնիլ մինչև գերեզմանին դուռը: Դ՛

Շահնուր սյոյց պարզ խօսքերն անգամ հասնալու կարողութիւն չունի, թո՛ղ թէ նոցա հետ վիճաբանելու չթէ Շահնուր խելքը գլուխը բերելով կարդար Ստեփանէի գրածը, պիտի տեսնէ՞ր արդեօք, նորա՝ գիտութեան սրահին մէջ գոհ ու գոհունակ ըլլալը շօշափող բառ մը: Ստեփանէի խօսքին իմաստն է՝ թէ գիտութեան ճշմարիտ սկզբանց հետամուտ եղող անձին չվայլեր Շահնուրի պէս մարդոց հետ վիճաբանիլ, եւ իրօք այնպէս է: Շահնուր՝ որպէս թէ ուրիշները իւր վիճակը իմանալ կուզեն, կըսէ՝ թէ իւր վիճակէն գոհ չէ, վասն զի կատարելագործութեան օրինաց կը հաւատայ եղեր, վասն զի գիտէ՝ որ կաթիլ մը ջուր է եղեր գիտութեան ովկիանոսին մէջ: Շահնուր, օրինաց կատարելագործութիւն կը համարիս ամուրիութիւնը Հայոց աղգին սերնդական նուազման պատճառ ընդունելով: Շահնուր վերջին ծայր սնապարծութեան եւ տղայամութեան կը դիմէ՝ ինքզինք գիտութեան ովկիանոսին մէջ կաթիլ մը ջուր համարելով. ողորմելի՛ Շահնուր, ինչպէս կարելի է՝ որ երեւ ճշտ, ինչ ճշտ, երեւնի՝ ինչ Կիւն սիրող եւ անոր մէջ թաւալող մարդ՝ բարդապէս եւ մտապէս զարգանայ եւ կ'ընէ ճշտ ըլլայ գիտութեան ովկիանոսին մէջ. ո՛վ երեւնի՝ ինչ սիրահարդ Շահնուր, ճիշդը խօստովանէ, աւելի լաւ չ'ըլլար՝ որ իր խանակ ինքզինքդ գիտութեան ովկիանոսին մէջ կաթիլ մը ջուր համարելու, ճշմարիտ իմաստնոց պաշտպանութիւնը համարիս:

Շահնուր՝ թուրքիոյ Հայերը յանդիմանելէ ետքը՝ թէ ինչո՞ւ նոքա լողգային կենաց ասպարիզին մէջ չեն քալեր, եւ ինչո՞ւ միւս լուսամիտ աղգաց քով ստորին դիրք մը բռնած են, հետեւեալ խօսքերն ըսած է. «Ուրիշ կարգ մը մարդ ի՞նչ հանդերձեալ կեանքը շահելու յուսով՝ ներկայ կենաց պայմանները կը մոռնան, եւ

թէ եւ դժբաղդ եւ դժգոհ՝ իրենց անդր—շիրիմեան երանութեան աստիճանն արգի աղետից ծանրութեան վրայ կը չափեն . այլք՝ աղգին յառաջագիմութեան կարգաւորները լինիլ կը կարծեն վարդապետները . ժառանգաւորաց դպրոցներն եւ լոկ Արմաշու Յոսէփ կապրին , անոր սիրելեան ոճովը կը մարդուն : Աղգին մէջ փոքրիկ մաս մը կայ միայն որ դիտէ թէ ի՞նչ են աղգի մը յառաջագիմութեան բուն պայմանները , դիտէ թէ մարդս ոչ լոկ մարմին է եւ ոչ լոկ հոգի , եւ թէ պէտք է մին եւ միւսը նոր հիմնական դաստիարակութեամբ զարգացնել , սակայն այդ մասը ձայն ունի միայն այլ ոչ ոք : Բոլորին իւր խորհուրդները՝ ի կատար հանելու , եւ այս ձայնը ստէպ կ'երթուի մոլեռանդ կրօնաւորաց վայնուսունին եւ տիրացուներու գոռ ու գոչումին մէջ :

Շահնուր ինքն ալ դիտէ՝ թէ իւր այս , չդիտեմք ինչ տեղակ ներդաշնակաւոր եւ անուշիկ դայլայլիկներով՝ քնթերցողը բաւական դրօսցուցած եւ զմեյլեցուցած է : Շահնուր , որո՞նք են ներկայ կենաց այն պայմանները՝ զորս կարգ մը մարդիկ կը մոռնան եղեր հանդերձեալ կեանքը շահելու յուսով . արդեօք այդ պայմանները՝ քեզի պէս երեւոյ՞ն ինչ սիրահար ըլլալ , բնաւ հանդերձեալ աշխարհի վրայ չմտածել , անդր — շիրիմեան երանութիւնն ուրանալ եւ լոկ աշխարհի հաճութիւններով կեանք մաշեցունել է : Գիտութեան ձայնին ականջ դնողը Շահնուր , չապացուցանես՝ թէ երբ վարդապետները , կամ Խաչը , նախադարձներով Խաչը եւ ժառանգաւորաց դպրոցներն աղգին յառաջագիմութեան խոչընդոտն եղած են . միթէ վեղարաւորը իւր վեհ նըպատակը մոռնալով , յետագիմութիւն կը քարոզէ : Վարդապետը կը քարոզէ՝ թէ մարդս բոլորովին հոգի է , եւ ասոր համար միայն հոգւոյն պէտքերը հոգալու է , առանց հաց ջուր տալու մարմնոյն : Շահնուր , ինչո՞ւ բան մ'ապացուցանելու համար՝ օրինաւոր փաստերով ասպարէզ չես իջներ : Ո՞վ կ'ստիպէ զքեզ , երեւոյ՞ն ինչ սիրահարդ Շահնուր , որ եկեղեցի երթաւ , եթէ տիրացուներուն երգերը դուխդ կը ցաւցունեն :

Շահնուր ըսած է. « Առհասարակ մեր վարդապետները՝ թերևս ամէն բան իրենց սեպհականելու համար, մեզի բաւականատէր, սակաւապետ, չափաւոր լինել կը քարոզեն՝ այս քարոզին հակառակը դործելով, կ'ըստովեն որ մեր հայն այսօր ուտենք և վաղուանը չ'ուտածենք, հոգ չէ թէ վաղը մեր բերանը հոլին բանենք, կ'խրատեն մեզ հորիզոնէն՝ անդին դառնուած անյայտ աստղին նայիլ, անոր ձկտիլ, ծով պահել, ճղնել, ապաշխարել, տանջուիլ, և այս ընելով չեն մըտածեր երբէք որ բնութեան դէմ կը խօսին, Աստուածուտ մեզի շնորհուած կարողութեանց շնջումը կը պահանջեն Զնջէ այդ կարողութեանց մէկ մասն և կ'ջնջես մարդը, կ'արտագրես խոտակեր ճգնաւորը կամ կուսատէր Ստեփանէն »

Կոստէր Շահնուրի այս խօսքերն ալ իւր միւս խօսքերէն տարբերութիւն չունին զառանցանք ըլլալու կողմանէ : Մարդարէանաւով՝ կ'ըսէ՝ թէ վարդապետները ամեն բան իրենց սեպհականելու համար՝ բաւականատէր, սակաւապետ և ըն ըլլալ կը քարոզեն : Կոստէր Շահնուր, կուզես որ նոքա իրենց ժողովրդեան շաւղութիւն և զեղխութիւն քարոզեն, սակայն այն ատեն ո՛ր կը մնայ աղգիդ նիւթական և մոաւորական յառաջադիմութիւնը. վարդապետները երբ քարոզեր են՝ թէ այսօրուան ունեցած հացերնիդ կերէք և վաղուանը մի՛ մոտժէք. չէինք գիտեր՝ որ Շահնուր Առհասարակի մեկնիչ ըլլալու ձերքն ալ ունի եղեր : Կոստէր Շահնուր, երբ վարդապետները բարձր երեսնէն կ'ըսէին, « Աստուծոյ՝ մարդկութեան տուած անյեղի վճռոյն հակառակը քարոզելով՝ աշխատութիւնը արհամարհել սորվեցուցեր են իրենց ժողովրդեան, պատասխանէ, Կոստէր Շահնուր, կուզես որ վարդապետները Աստուծոյ և հանգերձեալ աշխարհի գոյութիւնը ուրանան, և անկրօնութեան ու անաստուածութեան որոմները ցանեն ժողովրդեան մտաց մէջ, որպէս զի անոյ կրօնական նախապաշարումները ցրտին, Աստուծոյ մեզի շնորհած կարողութիւնները չ'ընջուին, և բուն յառաջադիմու-

Թեան ասպարիզին մէջ մանենք : Ահա ժամանակ , պատասխանէ , ո՞վ հասէ՞ր Շահնուր , կուզես որ վարդապետները եկեղեցւոյ հակառակ պատգամներ տան ժողովրդեան եկեղեցւոյ բեմէն՝ որպէս զի մոլեռանդ չհամարուին : Աւելի երկայն խօսիլ չեմք ուզեր . թող քիչ մ'ալ ընթերցողը քննէ Շահնուրի խօսքերը :

Շահնուրի պէս մարդոց դիտութիւնը՝ ճշմարիտ փիլիսոփայութեան սկզբանց , քրիստոնէական կրօնից դէմ մաքառելու , և անկրօնութեան ու անաստուածութեան դիմելու վրայ կը կայանայ ,

Մնամ ջեղ անձնանուէր

Հ Ր Ա Ն Տ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՏԻՆ ԺԱՄՔ ՔԵՐԹՈՂԻ

Բացի ըզսիրտ իմ Աստուծոյն անմեղութեան ,
Ետես հըզօրն զողբըս իմոց արտասուաց ,
Եւ բժշկեաց ըզվէրըս իմ գառնութեան ,
Որ հայրըն է ամենեցուն թշուառաց :

Թշնամիք իմ 'ի միտս իւրեանց ասացին . —
Կօրիցէ՛ նա և վառք նորա ընդ ինքեան . —
Այլ հայրաբար ինձ ասաց Տէր , թէ նոցին
Չարակնութիւնք , վրկայք են քում լաւութեան :

Նախանձ ժանտին ըղբո մոլեաց սիրելիս ,
Սմենայն ինչ պատրեն զաննենդ քոյին սիրտ ,
Զոր անուցանես՝ քեզ դաւաճա՛ն 'ի չարիս ,
Դառն 'ի հրապոյր պատրեալ չարին նենդամիտ :

Այլ Տէր դըթած ըղբո լըսէ ողբոց ձայն ,
Տէր՝ զոր անձկաւ սրտի նարդան յօգնութիւն ,
Եւ որ ներէն միշտ յանցանաց մարդկութեան
Թէ բնաւ յաղէտս իւրեանց դըթեն զաղփաղփուն :

Քեզ զօրավիզն արդարութիւն անաչառ
Ապագայից կացուցից ես , և նոքա
Ըղբո վառաց սրբեսցեն բիծ ժանգաճար ,
Զոր խոկային դնել 'ի զո՛ւր քո վրայ :

Լիցիս օրհնեա՛լ , Տէր , որ յապոյն ինձ պահես

Ձանմեղու թեան զփառս ամբիծ անկորոյս ,
 Դու որ յաւէտ զիմով շիրմաւս հօկեացես ,
 Ձի մի՛ հանդիստ վրդովեսցի աճիւնոյս :

Դ սպաս կենաց , զերդ կոչնական հէդ թշուառ ,
 Եկի յաշխարհ , ու արդ մեռանիմ յեղակարծ ,
 Եւ յիմ դամբան յոր մերձեւամս յամբարար ,
 Ոչ ոք դայցէ ցօլս ինչ հեղուլ արտասուաց :

Ո՛վ դուք հովիտք , դա՛շտք եւ պուրակք հեշտոյնք ,
 Ողջոյն ընդ ձեզ վերջին սիրոյ անձկայրեաց ,
 Եւ տաղաւար դու մարդկութեան ո՛վ երկինք ,
 Զողջոյնս յետին իմ ա՛ռ ընկա՛լ տխրազգեաց :

Ա՛հ , թո՛ղ ըզգեղ ձեր մեծաշուք ընդ երկար
 Տեսցեն մտերիմքն այն , խուլ յողջոյնս իմ վերջին ,
 Թո՛ղ լիաուրբք կափուսցեն զաչս 'ի խաւար ,
 Եւ մերձաւորք թո՛ղ կոծեսցեն զմահ նոցին :

ԺԵԼՊԷՐ . ԹԱՐԴԻՄ .

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Ժառ . Աշ . Ս . Դ . Վարժ . Վանացս

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ

Դիմարեալն ինքն Մեծն Կարողոս՝ որ Գաղղիոյ երեւելի թագաւորներէն մէկն է, զարմացուց բոլոր աշխարհ իր հանճարով եւ պատերազմներով, եւ իր անուան փառքն ու առաքինութիւնները Գաղղիոյ մշտնջենաւոր յիշատակ թողուց:

Այս մեծ թագաւորն իւր կենաց դաւաճանները ձերբակալելով՝ արդարութեան ատենին մատնեց. երբ դաւաճանաց գլխաւորը՝ իւր գլուխը տապարին տակ խոնարհեցուց, յանկարծ Մեծն Կարողոս գլխատու թեան բեմին վրայ երեցաւ, « ինչո՞ւ հոս եկար, թագաւոր, հարցուց դատապարտեալը. կենացս վերջին վայրկեանները արհամարհելու և դիակ մը յաղթանակելո՞ւ եկար. կորսուէ՞ ասկէց. այնպիսի տեղէ մը՝ ուր մահապարտ, դահիճ և թաղաւոր ՚ի միասին կը դրանուն, պէտք է՝ որ երրորդը հեռանայ՝ իւր վրէժիւնը դրութեան ոգին պահելով: »

— « Իր խաբուիս, պատասխանեց Մեծն Կարողոս. այն տեղէն՝ ուր այս երեք անձինք իրարու կը հանդիպին, յիրաւի մէկը պիտի հեռանայ, բայց ոչ թէ թագաւորը, այլ դահիճը. ուրեմն ազատ ես՝ քանի որ դահիճը պիտի հեռանայ: »

ՄԿՋՐՈՒՆՔ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆ՝

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՀԱՆՆՈՒ ՊԱՏՈՒԵԼԻՈՅ ՄԱՎԵԱՆ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՐՄԱՇ

Ի ՎԱՆՍ ԶԱՐԻԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

—(1875)—

Այս պատուական աշխատութիւնն իտալացի կենսաբանութիւն ժամանակակից հեղինակին պատանեաց համար յօրինած ընտիր գրքուկին հետևողութեամբ չարագործ և հարց պատասխանիով դասական ոճոյ յարմարեցած էր բաղձարդիւն Յովհաննէս Պատուելին Մափեան, և 1865 ին տպագրեալ և սպառած լինելով՝ այս երկրորդ անգամ հեղինակին սրբագրութեամբն ու օգտակար յաւելումներով 'ի լոյս կ'ընծայեմք, Դպրոցներուն մէջ առորդործածութիւնը խիստ օգտակար տեսնուելով, առաջարկութեամբ Կ. Պօլոյ և գաւառաց քանի մը դպրոցներու տնօրէնութեան, ահաւասիկ վերստին 'ի լոյս կ'ընծայուի յուսով ընդունելութեան 'ի համօրէն Աղգէս ։

Կը գտնուի Գալաֆեան գրատունը ։ Գին 6 ջրշ

ՅԱՐՄԱՇ Ի ՏՊԱ. Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԱՅ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.

ՅՈՅՍ Ը կերտի ամիսն անդամ մը 64 երեսէ բաշկացեալ
տետրով մը : Գինն է ամեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք
արծաթ մէճլտիէ : Վեց ամսուան համար՝ երկու արծաթ մէճլ-
տիէ սուանց ծախուց ճանապարհի :

ՅՈՒՍՈՅ հետ յարաբերութիւն ընելու համար պէտք է
թղթակցել յանուն խմբագրութեան :

ՄՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ

Կ. ՊՕԼԻՍ . Գրավաճառ եղբարք Գալաֆեան . Չաքմաք-
հըլար Էօզուշու
ԲԵՐԱ . Ծխավաճառ Ստեփան աղա Կիւլէրեան . Տօղրու Էօլ
պարագան , թիւ 173
ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ . Մ. Յովհաննէս աղա Նազըճեան
ՊԱՐՏԻՋԱԿ . Մ. Յարութիւն աղա Մ. Կարապետեան
ԱՏԱԲԱԶԱՐ . Պ. Արմենակ Յ. Նրամեան
ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ . Թորգոմեան ընկերութիւն
ԿԱՐՍ . Մկրտիչ էֆէնտի Էհրամճեան

